

**37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia
Állam- és Jogtudományi Szekció**

Budapest, 2025. március 24–26.

Rendező intézmény:
Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar

Állam- és Jog-
tudományi Szekció

Gyász és újrakezdés

**A gyászra érdemtelen férfiak és özvegyeik helyzete
az ókori Rómában**

Kézirat lezárásának dátuma:

2024/11/15

Nyilatkozom, hogy a dolgozat érdemi részéhez mesterséges intelligencia alkalmazásokat nem vettem igénybe.

Tartalomjegyzék

1. Absztrakt	4
2. Alapfogalmak tisztázása	5
2.1. Az <i>infamia</i> mint köznapi, illetve jogi kifejezés	5
2.1.1. Gaius Verres tárgyalása	9
2.1.2. Az idősebb Sextus Roscius meggyilkolása	9
2.2. A <i>legitimum tempus</i> háttere és előfordulása	11
2.3. A <i>perduellio</i>	14
2.4. A <i>mala conscientia</i>	17
3. A gyászév szabályozása és meghatározásának okai	19
3.1. A klasszikus kor előtti szabályozás	19
3.2. Szabályozás a klasszikus kortól	20
4. A kötelező gyászév és az <i>infamia</i> szabályozása Ulpianus alapján (Ulp. D. 3, 2, 11 [6 ad ed.])	21
5. A fentiek megerősítése Paulusnál	26
6. Azok a személyek, akiket nem volt szokás meggyászolni	27
6.1. Az állam külső és belső ellenségei	27
6.2. Bizonyos öngyilkosok, figyelembe véve az öngyilkosság okait és jogi következményeit	27
6.3. <i>Suspendiosi</i> , azaz azok, akik magukat felakasztották	30
7. A gyászra való érdemtelenység és az újracházasodás lehetőségének kapcsolata	32
8. Az újracházasodás szabályozását befolyásoló további szempontok	33
8.1. A gyászra érdemtelen személyek özvegyeinek újracházasodása a <i>lex Iulia de maritandis ordinibus</i> és a <i>lex Papia Poppaea</i> vonatkozásában	33
8.2. A szülés általi halálozás mint az újracházasodás szabályozását befolyásoló tényező	37
9. Véggkövetkeztetések	38
10. Felhasznált irodalom	39

1. Absztrakt

Az ókori Rómában egy özvegy nőnek meghatározott ideig gyászolnia kellett férjét, annak elhunytát követően annak megfelelően, amit egy nőnek férje halála kapcsán éreznie kellett. Ez idő alatt az özvegy nem köthetett új házasságot; ellenkező esetben ugyanis *infamis personá*vá vált volna. Voltak ugyanakkor olyan férfiak is, akik a hagyományok szerint nem érdemelték meg a gyászt. A dolgozatban elemzett kérdés az, hogy egy ilyen, arra érdemtelen férfi özvegyének vajon meg kellett-e várnia a gyászév elteltét, vagy akár férje halála után azonnal újabb házasságra léphetett. Dolgozatomban a fenti kérdés megválaszolására vállalkozom elsősorban a releváns primér források (Ulp. D. 3, 2, 11 [6 ad ed.]) elemzésén keresztül.

2. Alapfogalmak tisztázása

Annak érdekében, hogy átfogó és pontos képet kaphassunk a vizsgált szövegről¹, bizonyos fogalmakat érdemes közelebbről is megvizsgálni. Ezeket a fogalmakat, fogalomköröket fogom a következőkben körüljárni.

A szöveg értelmezésének elősegítése érdekében először a Digesta 3. könyv 2. titulusának központi témáját, az *infamiát* fogom megvizsgálni; ezt követően pedig a konkrét fragmentum szempontjából releváns fogalmak, a *legitimum tempus*, mint jogi tényező, valamint a *perduellio* és a *mala conscientia* kerül elemzésre.

2.1. Az *infamia* mint köznapi, illetve jogi kifejezés

Az *infamia* a *fama* szóból ered, amely hírt, hírnevet jelent, illetve azt, hogy valakinek valamilyen híre van.² Ehhez is kapcsolódik, hogy az *infamia* a köznyelvben elsődlegesen a hírhedtséggel és a rossz hírnévvel állt összefüggésben. Azokat a személyeket nevezték köznapi értelemben *infamisnak*³, akik valamilyen, a többség által elfogadott társadalmi norma ellen vétettek. Az ókori Rómában ezek a társadalmi normák a *mores maiorum* körébe tartoztak. A *mos*, tehát az ősi és alapvető társadalmi szokások védelme a *censor* jogkörébe tartozott; őt tartották a *mos* védelmezőjének. Innen is ered a későbbiekben kifejlődő *censori infamia*, amellyel a *censor* azokat büntette, akik a *mos* szabályait súlyosan megszegték. A *censori infamia* következményeként az elítéltet kizárhatták a *senatusból* és a lovagrendből, valamint szegényebb kerületbe oszthatták be.⁴

Eredetileg azonban az *infamis* megnevezéshez nem kötődött jogvesztés, csupán a társadalom rosszallását váltották ki azok, akik köznapi értelemben *infamiát* szenvedtek el. Eleinte az *infamia* egyfajta stigmát jelentett, amihez azonban nem kötődött az állami karhatalom

¹ Ulp. D. 3, 2, 11 (6 ad ed.): „pr. Liberatorum autem et parentum luctus impedimento nuptiis non est.

1. Etsi talis sit maritus, quem more maiorum lugeri non oportet, non posse eam nuptum intra legitimum tempus collocari: praetor enim ad id tempus se rettulit, quo vir elugeretur: qui solet elugeri propter turbationem sanguinis.

2. Pomponius eam, quae intra legitimum tempus partum ediderit, putat statim posse nuptiis se collocare: quod verum puto.

3. Non solent autem lugeri, ut neratius ait, hostes vel perduellionis damnati nec suspendiosi nec qui manus sibi intulerunt non taedio vitae, sed mala conscientia: si quis ergo post huiusmodi exitum mariti nuptum se collocaverit, infamia notabitur.

4. Notatur etiam "qui eam duxit", sed si sciens: ignorantia enim excusatur non iuris, sed facti. Excusatur qui iussu eius, in cuius potestate erat, duxerit, et ipse, qui passus est ducere, notatur, utrumque recte: nam et qui obtemperavit, venia dignus est et qui passus est ducere, notari ignominia."

² Oxford Latin Dictionary. In: Peter G. W. GLARE (főszerk.). Oxford, Clarendon Press, 1968. s. v. 'fama 5'; FINÁLY Henrik: A latin nyelv szótára. Budapest, Akadémia Kiadó, 2002. s. v. 'fama 1'.

³ Oxford Latin Dictionary s. v. 'infamis 2'; FINÁLY s. v. 'infamis 1'.

⁴ William SMITH: A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London, John Murray, 1875. s. v. 'infamia'.

büntetése. Később az *infamia* jogfejlődésével jelent meg a *consuli*, a fent említett *censori*, valamint a *praetori infamia*, amelyek által az *infamia* már büntetéssé vált és bizonyos jogok elvesztését vont maga után. Ennek értelmében azonban az *infamia* már hivatalos kegyvesztést, méltatlanságot jelentett, az *infamis personát* pedig nem pusztán rossz hírűnek, hanem hivatalosan is kegyvesztettnek (és ezáltal jogvesztettnek) tekintették. Eszerint az *infamis persona* elvesztette bizonyos közjogi jogait (választójog, hivatalviselés joga, szenátori rang), a perbeli képviselőre képtelenné vált, valamint bizonyos *infamis* személyek nem köthettek házasságot jó hírű *ingenuusszal* a *lex Iulia de maritandis ordinibus* alapján.⁵

Az *infamiát* alapvetően nem az írott törvények keletkeztették, hanem a többség által elfogadott, a *mos* körébe tartozó normák. Ebből következik, hogy az *infamia* valamilyen cselekedet folytán közvetlen is beállhatott, másrészt viszont azok is elszenvedhettek *infamiát*, akikkel szemben valamilyen tettük miatt a büntető bíróság ítéletet hozott, vagy akikkel szemben *infamáló actiót* nyújtottak be.⁶ A bíróság által kiszabott büntetésnek tehát részét képezhette az *infamia* elszenvedése is, amely bár szintén ugyanazzal a bírói döntéssel járt, bizonyos értelemben ‘a köznép részéről’ származó büntetést jelképezett.

A Digestában a 3. könyv 2. titulus foglalkozik részletesen azoknak a személyeknek a körével, akiket valamilyen cselekedetük vagy foglalkozásuk folytán a törvény *infamis*nek ítélte. Köztudottan ebbe a személyi körbe tartoztak azok a nők is, akik férjük halálát követően nem várták meg a gyászév (eredetileg 10 hónap) elteltét, és ennek eltelte előtt új házasságot kötöttek. A vizsgált fragmentumok esetében az *infamia* szó gyakran a *notari* igével, a *noto* ige jelen idejű passzív *infinitivus* alakjával szerepel, amely a köznyelvben azt jelenti, hogy valaki megrovó megjegyzést tesz, gyaláz valakit. Az *infamiával* közösen azonban a *notari* ige alatt azt értjük, hogy valakit hivatalosan is megbélyegeztek, becstelennek „címkéztek”.⁷ Az ige főnévi alakja, a *nota* pedig szintén bélyeget, ismertetőjegyet jelöl⁸; emellett pedig használták olyan értelemben is, mint kifejezetten a lajstromban a római polgárok neve mellé tett *censori* megrovó

⁵ William SMITH: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, John Murray, 1875. s. v. ‘infamia’; FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013. Tizennyolcadik, átdolgozott és bővített kiadás. 223–224.

⁶ *Delictumok* esetében a *praetor* által kijelölt egyes- vagy hármashíróság járt el. *Crimenek* esetében pedig a bűncselekmény jellegétől függően a köztársasági korban a népgyűlés, majd a principátustól kezdődően a szenátorokból alakult büntetőbíróság vagy a különböző *questiós* esküdtbíróságok voltak illetékesek. ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 46–48.

⁷ *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘noto 3’; FINÁLY s. v. ‘noto 2E’.

⁸ *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘nota 1’; FINÁLY s. v. ‘nota 1’.

feljegyzést⁹, illetve mint a hivatalos kegyvesztés más (*consuli, praetori*) formáját. Tehát a *nota* jogi értelemben gyakorlatilag az *infamia* beállításának eszközét jelentette.¹⁰

A *notari* ige használatának példaként néhány esete a vizsgált *Digesta*-titulusban¹¹:

- az a nő, aki megházasodik férje halála után: *infamia notabitur*¹²;
- az a személy, aki nem gyászolt: *non notatur infamia*¹³ (ez esetben a gyász a szülők, gyermekek és egyéb rokonok kapcsán merül fel, nem a házastárssal kapcsolatban)¹⁴;
- az a *filius familias*, aki *pater familias*a parancsára házasodik meg: *non notatur*¹⁵;
- az a férfi, aki a gyászidőszakon belül elvesz egy özvegyet: *notatur*¹⁶.

Valamint érdemes megemlíteni még egy a témához kapcsolódó szókapcsolatot, ahol szintén a *notari* ige szerepel, azonban ebben az esetben az *infamia* helyett az *ignominia* szó mellett áll:

- az a *pater familias*, aki ilyen házasságot engedélyez: *notari ignominia*¹⁷.

Az *ignominiának* számos eltérő jelentése van. A köznyelvben jelenthet saját jó névtől való megfosztást, jogi értelemben pedig általánosságban becsületcsökkenést (*minutio existimationis*), becsületvesztést¹⁸, specifikusabban pedig a *ensor* általi degradációt. Ennélfogva az utóbbi értelmezés esetén a *ensor* rendeletében foglaltak alapján az illető *infamiát* és a hozzá kapcsolódó jogvesztést szenvedte el. Mindazonáltal fontos megemlíteni, hogy a *censori* (és *consuli*) *infamia* csupán a principátus koráig bírt jelentőséggel, innentől kizárólag a *praetori infamia* érvényesült, így ettől kezdve kizárólag ezt értjük *infamia* alatt.¹⁹ Ettől fogva az *ignominia* nehezen volt elhatárolható az *infamiától*, ahogyan az a vizsgált

⁹ Oxford Latin Dictionary s. v. 'nota 4'; FINÁLY s. v. 'nota 2G'.

¹⁰ Vö. 'nota censoria': Gell. 4, 20; Liv. 39, 42; Cic. pro Cluent. 42–48; Alfred ERNOUT – Antoine MEILLET: *Dictionnaire étymologique de la langue Latine*. Párizs, Klincksieck, 2001. s. v. 'nota'.

¹¹ Vö. Tristan S TAYLOR: *Aspects of Infamia*. University of Tasmania, 2006. 57–58.

¹² Ulp. D. 3, 2, 11, 3 (6 ad ed.).

¹³ Ulp. D. 3, 2, 23 (8 ad ed.).

¹⁴ Egyes szövegrészek szerint a lemenők, felmenők és egyéb rokonok nem igényeltek külön gyászidőszakot, mégis a későbbiekben kifejezetten a férfiakra nézve előírták, hogy meggyászolják felmenőiket, akkor is, ha az apjuk kitagadta őket. Ld. az Ulp. D. 3, 2, 23 (8ad ed.) előírja a gyászt, bár *infamiát* nem támaszt a be nem tartásával szemben, míg a Pap. D. 3, 2, 25 (2 quae.) mégis azt sejteti, hogy volt valamilyen jogi következménye a gyász elmulasztásának. Ez a következmény pedig feltehetően az *infamia* lehetett, hiszen a szövegrészlet az *infamiáról* szóló titulus alatt található.

¹⁵ Paul. D. 3, 2, 12 (5 ad ed.).

¹⁶ Ulp. D. 3, 2, 13 (6 ad ed.).

¹⁷ Ulp. D. 3, 2, 11, 4 (6 ad ed.).

¹⁸ ZLINSZKY i. m. 88.

¹⁹ Vö. FÖLDI – HAMZA i. m. 223.

Ulpianus-szövegben (Kr.u. 170-223/228) is látszik.²⁰ Az említett fragmentumban²¹ az *ignominia* minden bizonnyal az *infamia* szinonimájaként szerepelt.

Mindemellett érdemes még szót ejteni az *existimatio* fogalmáról: az *existimatio* egy személy hírnevét, társadalmi megítélését jelenti.²² Éppen ezért az elemzett szövegben többször is szerepel az *infamiával* közösen, hiszen az *infamia* elszenvedése nagyban megváltoztatta egy személy hírnevét, illetve társadalmi helyzetét. Ezenkívül fontos megemlíteni, hogy az *existimatio* véleményt, nézetet is jelent, és a vizsgált Digesta-titulusban ezen jelentésében is előfordul²³.

A fentiek összefoglalása az alábbi táblázatban látható.²⁴

<i>fama</i>	hír; hírnév; az a híre
<i>infamia</i>	rossz hírnév, hírhedség; hivatalos szégyen, kegyvesztés (bizonyos jogok elvesztése) ; megbélyegzés, stigma
<i>infamis</i>	rosszhírű; gyalázatos; hivatalosan kegyvesztett (jogvesztéssel) ; méltatlan
<i>noto</i>	gyaláz; hivatalosan megbélyegez
<i>nota</i>	bélyeg; a censor (vagy más magistratus) általi hivatalos kegyvesztés jele
<i>ignominia</i>	saját jó névtől való megfosztás; a polgári becsület elvesztése, csonkítása; censor általi degradáció pl.: katonai büntetés következményeképp (a későbbiekben nehezen megkülönböztethető az infamiától)
<i>existimatio</i>	vélemény, ítélet; közvélemény; valakinek a megítélése; egy személy nevééről, hírnevééről alkotott vélemény

²⁰ Oxford Latin Dictionary s. v. 'ignominia 1c'; Thesaurus Linguae Latinae. In: Josine SCHRICKX (szerk.), München, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1894-től napjainkig.
s. v. 'ignominia'.

²¹ Ulp. D. 3, 2, 11, 4 (6 ad ed.).

²² Oxford Latin Dictionary s. v. 'existimatio 3'; FINÁLY s. v. 'existimatio 1'.

²³ Gai. D. 3, 2, 18 (3 ad p. ed.).

²⁴ Vö. TAYLOR i. m. 60–61.

2.1.1. Gaius Verres tárgyalása

Az *infamia* köznap használatára számos példát találhatunk. Egy ezek közül Cicero *Divinatio in Caecilium* című beszédéből ismerhető, ahol Cicero amellett érvel, hogy ő alkalmasabb lenne ügyésznek a hírhedt Gaius Verres ügyében, mint Quintus Caecilius.²⁵

Cicero: *Divinatio in Caecilium*, 13, 42

„iam nunc mente et cogitatione prospicio quae tum studia hominum, qui concursus futuri sint, quantam expectationem magnitudo iudici sit adlatura, quantam auditorum multitudinem infamia C. Verris concitatura, quantam denique audientiam orationi meae improbitas illius factura sit. quae cum cogito, iam nunc timeo quidnam pro offensione hominum, qui illi inimici infensique sunt, et expectatione omnium et magnitudine rerum dignum eloqui possim.”

Ezt azzal indokolta, hogy Caecilius maga is rossz hírnévvel rendelkezett, mivel sokak szerint megvesztegethető volt és helytelenül kormányozta Szicíliát. Éppen ezért Cicero nem tartotta helyénvalónak, hogy egy, a többség által méltatlannak ítélt személy ügyében épp ő legyen a vádló, aki maga is rossz hírnévvel rendelkezik.

2.1.2. Az idősebb Sextus Roscius meggyilkolása

Az *infamia* jogi értelemben vett használatára (hivatalos kegy- és jogvesztés, objektív becstelenség) pedig jó példa a meggyilkolt idősebb Sextus Roscius rokonának, Titus Roscius Magnusnak az esete.

Az idősebb Sextus Roscius egy Ameriából származó gazdag férfi volt, akit fia távollétében meggyilkoltak. Halála előtt nem sokkal ért véget azoknak az ítéleteknek sorozata, amelyek alapján nem csupán kivégezték az elítélteket, hanem teljes vagyonukat is nyilvános aukcióra bocsátották.²⁶ Kihasználva az ifjabb Sextus Roscius távollétét, az elhalt másik két rokona, Titus Roscius Magnus és Titus Roscius Capito, akik korábban ellenséges viszonyban álltak az idősebb Sextus Rosciusszal²⁷, segítségül hívták a befolyásos Lucius Cornelius Chrysogonust, aki utólag felírta az áldozatot az elítéltek listájára. Ezáltal az idősebb Sextus Roscius vagyonát aukcióra bocsátották, és így Chrysogonus jóval valódi értékük alatt juthatott hozzá a

²⁵ Cic. Div. Caec. 13, 42. Verres korrupciós ügyéről bővebben lásd: PÓKECZ KOVÁCS Attila: Korrupció az ókori római köztársaság vezetői körében: a Verres elleni perek. *Miskolci Jogi Szemle* 2021/5. (3. különszám). 445–448.

²⁶ CICERO: *Defence Speeches*. D. H. BERRY (ford.). New York, Oxford University Press, 2000. 3.

²⁷ Cic. S. Rosc. 17.

birtokokhoz, amelyek közül a három legjobbat átadta Titus Roscius Capitonak, a többinek az élére pedig az elhunyt másik rokonát, Titus Roscius Magnust nevezte ki.²⁸ Mikor az ifjabb Sextus Roscius minderről értesült, megpróbált fellépni az összeesküvők ellen, azonban ekkor a három férfi megvádolta őt az apja meggyilkolásával.

Az ifjabb Sextus Roscius gyilkossági ügyét Cicero vállalta el, az ügyet az ő beszédéből ismerhetjük. Miközben Cicero a vádlott védelmében érvelt, felhívta a figyelmet arra is, hogy a megbízásban elkövetett legkisebb gondatlanságot is a leggyalázatosabb ítélettel kell elítélni, nemhogy egy ilyen fontos ügyben.²⁹ Ez az ítélet pedig az *infamia* volt.

Cicero: Pro Sexto Roscio, 113

„Itane est? In minimis rebus qui mandatum neglexerit, turpissimo iudicio condemnatur necesse est, in re tanta cum is cui fama mortui, fortunae vivi commendatae sunt atque concreditaе, ignominia mortuum, inopia vivum adfecerit, is inter honestos homines atque adeo inter vivos numerabitur? In minimis privatisque rebus etiam negligentia in crimen mandati iudiciumque infamiae vocatur, propterea quod, si recte fiat, illum neglegere oporteat qui mandarit non illum qui mandatum receperit.”

Cicero azzal vádolta Titus Roscius Magnust, hogy ahelyett, hogy a közelben tartózkodó rokonként az elhunyt hírnevét és az utána maradt vagyont fia hazatértéig óvta volna, meggyalázta az idősebb Sextus Rosciust azáltal, hogy nevét felíratta az elítéltek listájára azért, hogy így ő és társai hozzájuthassanak az utána maradt birtokokhoz. Cicero azt a kérdést tette fel, vajon milyen büntetést érdemel tehát Magnus, ha mást hasonló ügyben a legcsekélyebb vétségért is *infamiával* sújtottak.

A vizsgált forrásszövegben azonban nemcsak az *infamia*, hanem az *ignominia* is szerepel, szintén Titus Roscius Magnus kapcsán, aki szégyent hozott idős rokonára. Kérdés azonban, hogy ebben az esetben az *ignominia* egyszerűen a jó hírnév elvesztéseként értelmezhető, vagy az *infamia* szinonimájaként szerepel. Magnus szempontjából végsősoron az előbbi valósult meg, hiszen az idősebb Sextus Rosciust halála után felíratta Sulla listájára, mintha élete során valamilyen súlyos bűncselekményt követett volna el. Ezáltal pedig úgy állította be az idősebb Sextus Rosciust, mintha köztiszteletben álló személy helyett valójában törvényszegő lett volna. Azonban mivel az említett listára csak olyanok kerültek fel, akiknek tette kivégzést vont maga után, feltételezhető, hogy maga az ítélet (a listára való felkerülés) folytán az illető *infamiát* is

²⁸ Cic. S. Rosc. 21.

²⁹ Cic. S. Rosc. 113.

elszenvedett. Éppen ezért az elhunyt kapcsán az *ignominia* az *infamiával* azonos jelentéstartalmat hordoz, még akkor is, ha élete során esetében az *infamia* nem valósult meg, hiszen a neve csupán halála után került fel a listára, amely alapján *infamissá* válhatott. Összességében tehát elmondható, hogy mindkét értelmezés elképzelhető lenne; mégis valószínűbb, hogy a konkrét szövegkörnyezetben az *ignominia* pusztán a jó hírnév elvesztését jelenti, mivel ezesetben Cicero célja az volt, hogy ezáltal is rámutasson Magnus bűnösségére, nem pedig az, hogy az idősebb Sextus Roscius helyzetét mutassa be.

2.2. A *legitimum tempus* háttere és előfordulása

Amikor a Digesta a gyással kapcsolatban az *infamiáról* ír, a szöveg kiemeli, hogy a megözvegyült nők a *legitimum tempus* elteltéig nem köthettek új házasságot. Kérdés azonban, mit is jelent a *legitimum tempus*.

A *legitimus*³⁰ valamilyen jogi hatályú, a törvény által előírt szabályt jelöl, amelynek alapját az adja, hogy azt a társadalmi szokások és/vagy a *ius naturale* alapján³¹ törvénybe foglalták. A *tempus* pedig nem csupán időt, hanem valamilyen konkrét tevékenységre való időt, időtartamot is jelent³², amelynek hátterében az erkölcs szabályai állnak. Együttesen pedig a *legitimum tempus* a törvényben meghatározott időt jelenti, amely alatt a vizsgált szöveg esetében a gyászra meghatározott időtartamot értjük.

Az ókori Rómában a *legitimum tempus* azonban nemcsak a gyászév megtartására vonatkozó időszakot jelölte. A Codex Iustinianus 7. könyvében a *legitimum tempus* részben mint a vételár megtérítésének feltétele jelenik meg.³³ A rendelkezés azt mondja ki, hogy ha a törvényes idő még nem telt el a nyilvános eladás napjától kezdve, és a bíró a szerződést igazságtalannak és ezáltal hibásnak találja, a rosszhiszemű vevőnek nem kell megtéríteni a kifizetett vételárat. Emellett a Codex Iustinianus arról is tesz említést, hogy amikor valaki a *fiscus* részére a törvényes időn belül nem teljesített, meg kell fizesse az azóta eltelt idő alapján a *fiscust* megillető kamatot.³⁴

Livius A római nép története a városalapítástól című művében a *legitimum tempus* ismét egy az eddigiektől eltérő kontextusban jelenik meg. A *lex Aemilia de censoribus* a korábbi 5 évről

³⁰ Oxford Latin Dictionary s. v. 'legitimus 2'; FINÁLY s. v. 'legitimus 1'.

³¹ Oxford Latin Dictionary s. v. 'legitimus 4'.

³² Oxford Latin Dictionary s. v. 'tempus 5b'; FINÁLY s. v. 'tempus 2A'.

³³ C. 7, 39, 1, 1.

³⁴ C. 7, 54, 1: „[...] qui post legitimum tempus placitis non obtemperavit, usuram centesimam temporis quod postea fluxerit solvat.”

18 hónapra csökkentette a *censorok* hivatali idejét.³⁵ Ezzel kapcsolatban merült fel, hogy az új szabályozás vajon csak az újonnan választott *censorokra* érvényes, vagy a már hivatalban levő tisztviselőkre is. P. Sempronius, az akkori néptribunus az utóbbi álláspontot képviselte, és úgy vélte, hogy a törvényes időn belül véget kell vetni a jelenlegi *censurának*.³⁶ Ebben a szövegkörnyezetben tehát a *legitimum tempus* a *censor* törvényben meghatározott hivatali idejét jelentette.

Emellett Arcadius és Honorius császárok rendelkezéseiben szerepel, hogy a csalás, erőszak és megfélemlítés okán indított kereset a törvényes időn belül hatályos marad.³⁷

A vizsgált szöveg kontextusában a *legitimum tempus* a gyászévre vonatkozott, amelyet Rómában a nőknek alapvetően kötelező volt megvárni mielőtt újra házasodhattak volna. A gyászév eleinte tízhónapos volt, amely részben az ősi római naptárhagyománnyal állt összefüggésben.³⁸

Az eredeti naptárat Róma alapítójának, Romulusnak tulajdonították. A naptár ezen változata csupán tíz hónapot foglalt magában³⁹, valószínűleg csak a földművelésre alkalmas időszakot, kihagyva a téli, terméketlen hónapokat.⁴⁰ A hónapok felosztását részben a holdhónapokra, részben pedig a mezőgazdasági munkák felosztására alapozták.⁴¹ Tíz holdhónappal számolva a naptár mindössze 295 napból állt volna, azonban mivel a hónapok első és utolsó napját is az újholdhoz igazították, a tíz hónap során előforduló kilenc köztes napot minden bizonnyal kétszer számolták, egyszer mint az előző hónap utolsó napját, egyszer pedig mint a következő hónap első napját.⁴² A tízhónapos naptár ezáltal 304 napból állt, amely azonban továbbra is olyan nagy mértékben tért el a szoláris évtől, hogy az évszakok hamar teljesen elcsúsztak volna. Ezt úgy küszöbölték ki, hogy a nevesített tíz hónapot követően hozzáadtak annyi napot, amennyire a teljes évhez szükség lett volna. Ennek a fennmaradó időszaknak azonban nem adtak nevet⁴³, ugyanis ilyenkor mezőgazdasági munkák nem zajlottak, és ennél fogva gazdasági szempontból kisebb jelentőséggel bírt. A hónapok hosszúsága is eltérő volt, amelynek hátterében valószínűsíthetően szintén a mezőgazdasági munkálatok felosztása állhatott. Ezt

³⁵ Liv. 4, 24.

³⁶ Liv. 9, 33: „P. Sempronius erat tribunus plebis, qui finiendae censurae inter legitimum tempus actionem susceperat”.

³⁷ CTh 15, 14, 9.

³⁸ FÖLDI – HAMZA i. m. 223.

³⁹ OVIDIUS: *Fasti*. 3, 121.: „Annus erat decimum cum luna receperat orbem”. Ld. még GAÁL László (ford.): *Római naptár. Fasti*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.: „Egy év volt, ha a hold tízszer töltötte korongját”.

⁴⁰ HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest, Neumann Kht., 2004. <https://mek.oszk.hu/04700/04744/html/naptarirendszerek0002.html>.

⁴¹ Dwayne MEISNER: The Evolution of the Roman Calendar. *Past Imperfect*, vol. 15. (2009).

⁴² James GROUT: *The Roman Calendar*. Chicago, University of Chicago, 2023.

⁴³ MACROBIUS: *Saturnalia*. XIII. 13.

támasztja alá az is, hogy más ősi latin városokban is eltért a hónapok hossza⁴⁴, az itt látható különbségek pedig feltehetően azzal magyarázhatóak, hogy az eltérő földrajzi elhelyezkedésük miatt az egyes városokra bizonyos mértékben más időjárási viszonyok voltak jellemzőek, ami befolyásolta a munkálatok szervezését. Másrészt szerepet játszhattak ebben a holdhónapok hossza közti eltérések, valamint, hogy a hónapok kezdetét és végét sok esetben különböző ünnepnapokhoz is próbálták igazítani, ezek a napok pedig az egyes városokban szintén eltérhettek. Azonban míg az ősi latin városokban még a Krisztus utáni III. században is a fenti naptárrendszer szerint számították a hónapokat⁴⁵, Rómában addigra számos változtatást vezettek be a naptárrendszerrel kapcsolatban. A kezdeti római naptár a latin városokéhoz hasonlóan csak márciustól decemberig tartott, ezt azonban Numa Pompilius⁴⁶, Róma második királya kibővítette: a januárt az év elejére, a februárt pedig az év végére adta hozzá. A februárt később, Kr. e. 452-ben áthelyezték január és március közé, ezt követően pedig Kr. e. 46-ban Caesar vezetett be átfogó naptárreformot.

A történeti hagyomány mellett azonban praktikus megfontolás is állt a kötelező gyászév hátterében: a tíz hónapban való meghatározás a fogantatás vélelmével is összefüggött. A fogantatás vélelme szerint ugyanis a gyermek fogantatásának a születéstől visszafelé számított 182. és 300. nap közé kell esnie, a 300. nap pedig nagyjából a tizedik hónap végére esik. A gyászév megtartásával tehát feltételezhetően kiküszöbölhető volt annak az esete, hogy az özvegy gyermeket szült, azonban nem volt biztos abban, ki a gyermek apja. Feltehetően ezért is csupán a nőkre vonatkozott a gyászév megtartásának kötelezettsége, hiszen a férfiak esetében hasonló kockázat nem állt fenn.

Továbbá Seneca *Epistulae Morales ad Lucilium* című művében azt állítja, hogy a nők esetében a gyászévet azért egy évben határozták meg, hogy ennél tovább már semmiképp sem gyászolják elhunyt férjüket. A férfiak esetében azonban nem állapítottak meg a gyászra vonatkozóan törvényes időt, mivel semmilyen hosszúságú időt nem tartottak elég tiszteletreméltónak.⁴⁷

A fentiek alapján megállapítható, hogy maga a *legitimum tempus* a törvényben meghatározott idő, amely elteltéig lehetőség van valamilyen jogosultság érvényesítésére, illetve éppen a törvényes idő elteltével nyílik meg a lehetőség a jogosultság megszerzésére. A vizsgált

⁴⁴ Theodor MOMMSEN: *Die römische Chronologie bis auf Caesar*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1859. 217–223.; William SMITH: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, John Murray, 1875. s. v. 'calendarium'.

⁴⁵ CENSORINUS: *De die natali*. Kr.u. 238. c22. 6-7.

⁴⁶ Liv. 1, 19; *Magyar Katolikus Lexikon*. In: DIÓS István (főszerk.), VICZIÁN János (szerk.). Budapest, Szent István Társulat, 1993-2014. Római naptár.

⁴⁷ SENECA: *Epistulae Morales ad Lucilium*. 63, 12–14: „*viris nullum legitimum tempus est, quia nullum honestum.*”

fragmentum esetében pedig ezt úgy értelmezhetjük, hogy az özvegyek a *legitimum tempus*, azaz a gyászév leteltével köthettek új házasságot.

Mindazonáltal fontos kiemelni, hogy az Index Interpolatium alapján a vizsgált forrás interpolált.⁴⁸ Az eredeti szövegben minden bizonnyal nem *legitimum tempus*, hanem *decem menses* állt.⁴⁹ Az eredeti kifejezést Iustinianus egyik kompilátora, Tribonianus írhatta át arra való tekintettel, hogy bár eleinte valóban tíz hónap volt a gyászév hossza, ez a későbbiekben megváltozott. A naptárreformok bevezetésére tekintettel ugyanis a gyászydőszakot a császárkorban tizenkét hónapra hosszabbították.⁵⁰ Éppen ezért célszerűbbé vált egy általános fogalom bevezetése. Az Index megállapításait támasztja alá az is, hogy Paulus Sententiarumában a gyászév szabályozása kapcsán szintén tíz hónap szerepel a később bevezetett általános fogalom, a *legitimum tempus* helyett.

Ennélfogva a *legitimum tempus* valóban a gyászra meghatározott törvényes időt jelenti, azonban fontos megvizsgálni, milyen korban járunk, ugyanis a gyászydőszak pontos hossza ettől fog függeni.⁵¹

2.3. A *perduellio*

A vizsgált forrásszöveg többféle személyt is említ, akik a *mos* szabályai szerint nem érdemelték meg, hogy meggyászolják őket. Közéjük tartoztak azok is, akiket *perduellio* vádjában bűnösnek találtak.

A szótárak értelmezése szerint a *perduellio*⁵² olyan bűncselekmény, amelyet valaki azért követett el, hogy Róma ellen cselekedett. Talán a legeggyértelműbb módja ennek a hazaárulás⁵³, azonban idetartozik a felségsértés, valamint a külső ellenséggel való szövetekezés is. *Perduellio*t követett el továbbá, aki bármilyen módon egyeduralomra tört, vagy feltehetően erre készült. Ennek minősült példaképp, amikor az egyik konzul annak érdekében, hogy népszerűvé váljon a nép körében, visszatérítette nekik azt a pénzüsszeget, amely a Szicíliában betakarított gabonából befolyt. Ezzel azonban éppen céljával ellentétes reakciót váltott ki: az emberek

⁴⁸ Ernst LEVY – Ernst RABEL: *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*. Weimar, H. Böhlau, 1929. 32.

⁴⁹ Ld. fentebb LEVY – RABEL (1929) i. m. 32.

⁵⁰ C. 5, 9, 2.

⁵¹ Fontos megjegyezni továbbá, hogy az elemzésre elsősorban a *ius* rendjén, a *mos* szabályait nem érintve kerül sor. A törvényes gyászév meghatározása tehát nem zárja ki, hogy a szokások esetlegesen hosszabb gyászydőszakot vártak volna el.

⁵² *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘perduellio 1’; FINÁLY s. v. ‘perduellio 1’.

⁵³ Zlinszky János Római büntetőjog című könyvében idesorolja a római polgárok és szövetséges városok átállását az ellenséghez, az ellenséggel való összejátszást, valamint az erre való felbujtást és az ehhez nyújtott tetteleges segítséget és tanácsadást is. Ezek a cselekmények részletesen a Digesta 48, 4-ben találhatóak meg a *crimen laesae maiestatis* körében.

többsége sértésnek vette, hogy a konzul ily módon meg akarja vásárolni őket, és azt feltételezték, hogy azért akar nagyobb népszerűsége szert tenni, hogy idővel egyeduralkodmá válhasson. Éppen ezért ajándékait elutasították, és amint hivatali ideje letelt, *perduellio* vádjában elítélték és kivégezték.⁵⁴

Szintén *perduellio* miatt ítélték halálra Marcus Manliust, aki korábban jó hírnévnek és nagy megbecsülésnek örvendett, hiszen bátor küzdelmével megakadályozta, hogy az ellenség elfoglalja a Capitoliumot. Később azonban hatalomra jutása érdekében a házában titkos összejöveteleket tartott, egyeseket megvesztegetett, továbbá a királyság bűnére vonatkozó hamis információkat terjesztett, minden bizonnyal azért, hogy eloszlassa az emberekben a királysággal kapcsolatos ellenérzéseiket.⁵⁵ Manlius háza ráadásul a Capitoliumon belül helyezkedett el, éppen ezért halála után megtiltották, hogy bármely patrícius a Capitoliumon vagy a Citadellán belül éljen, mivel úgy gondolták, hogy ez is azt fejezi ki, hogy az illető egymagában túl nagy hatalommal rendelkezik.

Az előbbieken túl az is *perduelliót* követett el, aki tetteivel bármilyen más módon sodorta veszélybe Róma érdekeit. Ezutóbbira példa, amikor egy katonai vezető bár számíthatott volna az ellenség nyílt támadására, erre nem volt felkészülve, valamint csapatát sem fegyelmezte kellően, és így végül elvesztette a csatát, hiszen sem saját embereit, sem az ellenséget nem tudta kordában tartani. A sereg parancsnokát később emiatt *perduellio* vádjában bűnösnek találták, hiszen az ő felkészületlensége vezetett a veszteséghez.⁵⁶

*Perduellisnek*⁵⁷ tehát a belső ellenségeket, az úgynevezett veszélyes polgárokat tekintették. Eredetileg a külső ellenségekre is használták ezt a kifejezést, akikkel Róma háborúban állt.⁵⁸ Erre utal az is, hogy a *perduellio* magában foglalja a *duellumot*, azaz a párbajt.

Cicero: Oratio in L. Catiliniam Prima, 1,3

„Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus, ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum quam acerbissimum hostem coercerent.”

Ahogy Cicero is írja, megvolt egyszer az a vitézség ebben a köztársaságban, hogy a bátor férfiak súlyosabb büntetéssel sújtották a veszedelmes polgárt, mint a legkönyörtelenebb ellenséget. A büntetés azonban nemcsak a tett konkrét végrehajtóra vonatkozott, hanem azokra is, akik

⁵⁴ Liv. 2, 41.

⁵⁵ Liv. 6, 20.

⁵⁶ Liv. 26, 3.

⁵⁷ Oxford Latin Dictionary s. v. ‘perduellis 1’.

⁵⁸ Gai. D. 50, 16, 234 (2 ad leg. duod. tab.).

bármilyen módon hozzájárultak a bűncselekmény elkövetéséhez, akár azáltal, hogy társukat felbujtották, akár azzal, hogy a tett kivitelezésében segédkeztek.⁵⁹ Emellett Zlinszky János egy Arcadius által hozott törvényre is hivatkozik, amely alapján a *perduellio* esetében nem maga a végrehajtott bűncselekmény, hanem az arra való akarat volt büntetendő, ebből kifolyólag pedig ugyanúgy büntették azokat is, akiket már a kísérleti, illetve előkészületi fázisban elfogtak. Erre lehet jó példa, hogy katonaszökés esetén nemcsak akkor büntették meg a szökevényt, ha már átért az ellenséges táborba, hanem a saját tábora elhagyásától kezdve büntethető volt.⁶⁰

Fontos megjegyezni, hogy a *perduellio* mint önálló bűncselekmény csupán a késő köztársaságig létezett. Ettől kezdve a *perduellio*t megvalósító cselekmények együttesen a *crimen laesae maiestatis* körébe tartoztak, ugyanis ezen kategória lényege abban állt, hogy a Rómát és annak méltóságát sértő tetteket tartalmazta, és ennek a kritériumnak a *perduellio* valamennyi bűncselekménye megfelelt. Innentől tehát a *perduellio* tradicionális bűncselekményei egy kategóriába estek más az állam méltóságát sértő bűncselekményekkel.⁶¹

Ettől függetlenül a későbbiekben is előfordult, hogy a szabályozás különbséget tett a *perduellio* és más, a *crimen laesae maiestatis* alá eső bűncselekmények elkövetői között. Példaképp, ha valaki az ítélelhozatal előtt meghalt, a *statusa* alapvetően változatlan maradt, ezáltal lehetséges volt az utána való öröklés. Azonban kivételt képzett, ha az illetőt a *crimen laesae maiestatis*on belül a *perduellio* valamely bűncselekményének elkövetésével vádolták. Ekkor ugyanis hagyatéka a *fiscus*ra szállt, hacsak nem az utódai tisztázni tudták a vele szemben felmerülő vádak alól.⁶² Mivel számítani lehetett rá, hogy az elhunyt örökösei megpróbálják bizonyítani a vádlott ártatlanságát, bár a törvény szigorúan rendelkezett a *perduellio*val vádlottakról, biztosította, hogy amíg az elhunyt bűnössége megkérdőjelezhető, a hagyatékába tartozó birtokok és egyéb vagyontárgyak nem kerülnek eladásra.⁶³

Továbbá a legtöbb elítélt továbbra is kezelhette a birtokát, vehetett fel kölcsönt és követelhetette, amivel mások tartoztak neki, kivéve, ha *perduellio* vádjában találták bűnösnek.⁶⁴

⁵⁹ ZLINSZKY i. m. 99–107.

⁶⁰ Kérdéses azonban, hogy e cselekmény valóban a *perduellio* kategóriájába sorolható-e, vagy elkövetője csupán a *crimen laesae maiestatis* körébe tartozó cselekményt valósított meg. Ld. ZLINSZKY (1997) i. m. 103.

⁶¹ Ld. Ulp. D. 48, 4, 1 (7 de off. proc.); ZLINSZKY (1997) i. m. 103.

⁶² Ulp. D. 48, 4, 11 (8 ad disp.).

⁶³ Marci. D. 49, 14, 22 (1 de del.).

⁶⁴ Marci. D. 48, 20, 11, 1 (... de pub. iud.).

2.4. A *mala conscientia*

A forrásszöveg továbbá a gyászra érdemtelenek közé sorolta azokat is, akik *mala conscientia* öngyilkosságot követtek el. Ahhoz azonban, hogy megértsük, pontosan kikre vonatkozott a szabály, meg kell vizsgálnunk, mit is jelent ez a kifejezés.

A *conscientia* a szótárak értelmezése alapján számos jelentéstartalommal bír⁶⁵:

- általánosságban valaminek a tudása;
- öntudat;
- lelkiismeret;
- együtt tudás
- és ezutóbbihoz kapcsolódóan valamilyen bűncselekménnyel kapcsolatos tudás,
- valamint bűnrészesség, cinkosság.

A fentiekre tekintettel a *mala conscientia* mint kifejezés fordítható például rossz lelkiismeretnek, büntudatnak. Ezt a relatív tág értelmezést választotta a forrásszöveg számos fordítója.⁶⁶ Azonban kérdés, hogy valóban hétköznapi értelemben vett rossz lelkiismeretre utal a szöveg vagy inkább valamilyen bűncselekménnyel kapcsolatos ismeretre.⁶⁷

A *mala conscientia* a Codex Iustinianusban többször is szerepel.

C. 2, 11, 18

„Non damnatos quidem dumtaxat iniuriae, sed pactos quoque perpetuum infamat edictum. Verum pactos eos demum, qui ullos adversariis nummos pro mala conscientia ex transactione numerassent, in hac causa placuit intellegi. Ceterum simplex eius rei gratia integram existimationem illibatamque conservat, quod si iureiurando decisa conteno est, nemo dubitaverit, quin religionem absolutio iudicantis sequatur.”

Az első forrásban egy rendelkezés található, amely szerint nemcsak a törvénysértők váltak *infamissá*, hanem azok is, akik abban (a törvénysértésben) megállapodtak. Ezesetben kizárólag azokat kell érteni megállapodottak alatt, akik *mala conscientia* pénzt fizettek az ellenfélnek az ügyletből, tehát a törvénysértők cinkosaiként jártak el.

⁶⁵ Ld. *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘conscientia’; *Thesaurus Linguae Latinae* s. v. ‘conscientia’; FINÁLY s. v. ‘conscientia’; *Latin-Magyar Szótár*. In: GYÖRKÖSY Alajos (főszerk.). Budapest, Akadémia Kiadó, 1970. Negyedik, átdolgozott kiadás. s. v. ‘conscientia’.

⁶⁶ Ld. Samuel P. SCOTT (ford.): *The Digest or Pandects of Justinian*. Cincinnati, 1932; Alan WATSON (ford.): *The Digest of Justinian*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1998; Carl Eduard OTTO (ford.): *Das Corpus Juris Civilis*. Lipcse, 1830–1833.

⁶⁷ Utóbbi értelmezéshez lásd: Henri HULOT (ford.): *Les cinquante livres du Digeste ou des Pandects de l’empereur Justinien*. Párizs, 1803.

C. 3, 1, 14, 4

„Patroni autem causarum, qui utrique parti suum praestantes ingrediuntur auxilium, cum lis fuerit contestata, post narrationem propositam et contradictionem obiectam in qualicumque iudicio maiore seu minore vel apud arbitros sive ex compromisso vel aliter datos vel electos sacrosanctis evangeliis tactis iuramentum praestent, quod omni quidem virtute sua omnique ope quod iustum et verum existimaverint clientibus suis inferre procurent, quidem nihil studii relinquentes, quod sibi possibile est, non autem credita sibi causa cognita, quod improba sit vel penitus desperata et ex mendacibus adlegationibus composita, ipsi scientes prudentesque mala conscientia liti patrocinantur, sed et si certamine procedente aliquid tale sibi cognitum fuerit, a causa recedant ab huiusmodi communione sese penitus separantes: hocque subsecuto nulla licentia concedatur spreto litigatori ad alterius advocati patronicum convolare, ne melioribus contemptis improba advocatio subrogetur.”

A második esetben a szöveg arról rendelkezik, hogy a *patronus*oknak hogyan kellett eljárniuk *cliens*ük védelmében. A forrás értelmében az ügyek pártfogóinak minden erejükkel azon kellett fáradozniuk, hogy a védenceik elé hozzák mindazt, amit igazságosnak és igaznak gondoltak. Ha azonban rájöttek, hogy az ügy tisztességtelen és hamis állításokból állt, el kellett szakadniuk ettől a fajta közösségtől. Ha ez a felismerés után nem tettek így, hanem továbbra is de immár tudva és akarva pártfogolták védencüket, *mala conscientia* jártak el, azaz védencük cinkosává váltak.

C. 3, 1, 15

„Sancimus omnes iudices sive in hac florentissima civitate sive in provinciis, si quando absens persona citata postea apparuerit, non aliter ei iudicalem aditum revelare, sed omnem claudere ei iudiciorum copiam, nisi prius omnia damna restituat ex huiusmodi vitio adversariis eius inflicta sive circa ingressus litis sive circa honoraria advocatorum vel alias causa, quae in iudicio vertuntur: aestimatione iudices quantitate eorum definienda, postquam iuratum ab eo fuerit qui fecit expensas: exsecutoribus negotiorum modis omnibus dispositiones eorum adimplentibus: scituris iudicibus nostris et exsecutoribus, quod, si hoc praetermiserint, ex sua substantia huiusmodi detrimentum laesis resarcire compellantur. Quod et in pedaneis iudicibus observari censemus, licet non citati, sed requisiti litigatores mala conscientia afuerint.”

Végül a harmadik forrás pedig azt ismerteti, mit kellett tennie a bírának, ha egy a pertől távolmaradó fél a későbbiekben mégis megjelent. A forrás szerint ekkor a bírának nem kellett tájékoztatniuk az addig távollevő személyt az ügy menetéről, kivéve, ha a távolmaradásával felmerült valamennyi kárt (például a perbehívás költségét, az ügyvédi tiszteletdíjat stb.) előbb ellenfeleinek megtérítette.⁶⁸ A kár összegét a bírák becsülték meg a károsult felesketése után, ha azonban ezt elmulasztották, a károkat maguknak kellett megtéríteniük a saját vagyonukból.⁶⁹ Ezen túl a forrásrészlet végén felszólították a szükségszerűen jelenlévő személyeket, hogy *mala conscientia* ne maradjanak távol a pertől. Ebben az esetben a *mala conscientia* valószínűleg tudatos rossz lelkiismeretet jelentett, tehát a szöveg arra utalt, hogy akinek valamilyen oknál fogva meg kellett jelennie a per során, rosszhiszeműen ne maradjon távol. Így meglehet, hogy ebben a forrásban a *mala conscientia* valójában a *dolus malus* szinonimájaként szerepel.

A következtetések levonásához természetesen fontos figyelembe venni a források keletkezésének idejét is. A vizsgált Digesta-szöveg Ulpianustól (Kr. u. 170-223/228) származik, így az első forrás áll hozzá korban a legközelebb (Kr. u. 260), míg a másik két forrás jelentősen később keletkezett (Kr. u. 530, illetve 531). Mindez alapján az első forráshoz hasonlóan feltehetően Ulpianus is a cinkosság szinonimájaként használta a *mala conscientiát*. Ennélfogva valószínűbb, hogy a *mala conscientia* öngyilkosok esetében sem egy általános büntudatról beszélhetünk, hanem valamilyen bűncselekménnyel kapcsolatos ismeretről, együtt tudásról.

3. A gyászév szabályozása és meghatározásának okai

Ahogy az a bevezetésben is kitűnt, az özvegyek esetében mindig is előírták a gyászév megtartását (eleinte 10, majd 12 hónapban). A különböző korszakokban azonban eltérő indok állt az újránházassági tilalom mögött, aminek vizsgálata elengedhetetlen, hogy választ kapjunk arra, vajon léteztek-e a főszabály alól kivételek.

3.1. A klasszikus kor előtti szabályozás

Az archaikus korban részben morális megfontolásból tartották magukat a nők a kötelező gyászévhez aszerint, amit egy szerető özvegynek férje halála után éreznie kellett, még akkor is, ha a házasságot nem hálták el.⁷⁰ Ebből fakadóan nem illett volna az özvegynek új esküvőt

⁶⁸ Vö. Max KASER: *Das römische Zivilprozessrecht*. München, C. H. Beck, 1996. II. kiadás. 575. 44.

⁶⁹ Vö. KASER i. m. 632. 24.

⁷⁰ Ulp. D. 23, 2, 6 (35 ad Sab.); Jane F. GARDNER: *Women in Roman Law and Society*. Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1991. 54.

tartania, hiszen a meghatározott gyászév a gyász és az elhalt férjre való emlékezés ideje volt. Ez idő alatt nem lett volna helyénvaló tehát egy új házasság megkötését ünnepelni. Ezen túlmenően a gyászévhez való kötöttség a vallás szabályaiból is következett; ezt támasztja alá az is, hogy az archaikus korban azoknak a nőknek, akik tízhónapon belül újravezényesodtak, állatáldozatot kellett bemutatniuk.⁷¹ Feltehetően az előzőekben említett okok miatt kialakult egy, a *mos* szerinti általános társadalmi elvárás a gyászév megtartására vonatkozóan.

3.2. Szabályozás a klasszikus kortól

A klasszikus kortól kezdve (Kr. u. I. – Kr. u. III. sz.) azonban a társadalmi konvenció mellett már praktikus megfontolás is húzódtott a rendelkezés hátterében. A gyászév előírása nélkül ugyanis az özvegy férje halálát követően akár rövid időn belül új házasságra léphetett volna, ebben az esetben pedig, ha meghatározott időn belül gyermeke született, megkérdőjelezhető lett volna, ki a gyermek apja.⁷²

Házasságban élő szülők esetén ugyanis az apasági vélelem alapján az anya férjét kellett a gyermek apjának tekinteni. Ebben az esetben tehát alapvetően az özvegy új férjét tartották a gyermek apjának. Azonban előfordulhatott olyan eset, amikor az új házasság még annyira friss volt, hogy biológiailag lehetetlen lett volna, hogy a gyermek az új férjtől származzon. Ilyenkor a fogantatási vélelmet alkalmazhatták az apasági vélelem megdöntésére, mivel a fogantatási vélelem meghatározta, hogy a gyermek fogantatásának a születésétől visszafelé számított 182. és 300. nap közé kellett esnie. Ezzel pedig szorosan összefüggött a gyászév eredetileg tíz hónapban történő meghatározása is. Amennyiben tehát az új házasság 182 napnál frissebb volt, az apasági vélelem megdőlt.

A problémát azonban az jelentette, hogy előfordulhatott olyan eset is, amikor a fogantatási vélelem szerint mind az előző, mind az új férj lehetett volna a gyermek apja. A gyászév meghatározására és megtartására tehát az ebből fakadó viták elkerülése érdekében is szükség volt. Erre való tekintettel a *praetor* is elrendelte a gyászév megtartását, a klasszikus kortól

⁷¹ Plut. Numa 12; Percy E. CORBETT: *The Roman Law of Marriage*. Oxford, Clarendon Press, 1930. 249.; GARDNER i. m. 51–56.

⁷² Természetesen a tízhónapos újravezényesodási tilalom sem tudta tökéletesen kiküszöbölni a *turbatio sanguinis* tekintettel a házasságon kívüli kapcsolatokra, azonban a törvényes apa megállapítását lehetővé tette. Emellett azonban Gardner felveti a kérdést, valójában mennyiben motiválta a *praetor* döntését az apa személyének biztosítása. A *lex Iulia de maritandis ordinibus* az elváltak esetében ugyanis eredetileg csupán hat hónapig biztosított mentességet az újravezényesodás alól. Ld. Ulp. 14. A későbbiekben a C. 5, 17, 8, 4 (Kr. u. 449) tesz említést arról, hogy az elvált nők egy év elteltével házassodhattak újra, hiszen ekkor már nem férhetett kétség a gyermek származásához, azonban korábban a *lex Iulia* által meghatározott időtartamból is kiindulva nem biztos, hogy bármilyen kötelező várakozási idő fennállt. Esetükben tehát a *praetor* láthatóan nem várta el a tíz hónap kivárását, pedig amennyiben valóban a *turbatio sanguinis* elkerülése volt a célja, logikus lett volna a rendelkezést az elvált nőkre is kiterjesztenie. Ld. GARDNER i. m. 51–56.; CORBETT i. m. 250.

kezdve pedig már a kikényszerítéshez szükséges normatív eszköz, az *infamia*, is rendelkezésre állt. Tehát a *praetor* döntését követően feltehetően már a rosszhírű férfiak esetében is szükséges volt a gyászév megvárása annak érdekében, hogy ne legyen zűrzavar az apa személye körül.

Az azonban kérdéses, hogy esetükben a korábbiakban hasonló megfontolásból elvárták volna, hogy a nő megvárja a tíz hónapot az újrահázasodásig, hiszen a klasszikus kort megelőzően a gyászév mint elvárás abból fakadt, hogy az özvegynek mit kéne éreznie (gyász, szomorúság stb.) férje halála kapcsán. A *hostes vel perduellionis damnati*, a *suspendiosi* és a büntudatból öngyilkosok esetében azonban ez az elvárás minden bizonnyal nem állt fenn, tekintettel arra, hogy ők a közvélekedés szerint nem érdemelték meg a gyászt.

A császárkortól kezdve az uralkodó engedélyével a gyászév letelte előtt is újra lehetett házasodni, ez pedig egy jó lehetőség lehetett a fenti kategóriába eső özvegyek esetében.⁷³ Az említett özvegyeknek feltehetően nagyobb esélye is volt, hogy megkapják az engedélyt, hiszen az ő férjeik már kezdettől fogva a gyászra méltatlannak bizonyultak.

4. A kötelező gyászév és az *infamia* szabályozása Ulpianus alapján (Ulp. D. 3, 2, 11 [6 ad ed.])

A gyászév mint társadalmi elvárás tehát régóta jelen volt az ókori Rómában, azonban ahogy fentebb megállapításra került, megtartása csak a klasszikus korban vált jogilag kikényszeríthetővé. Bár rendszerint minden családtag elvesztését gyászydőszak követte, a rokonok gyásza alapvetően nem volt hatással a házasságkötésre. Az a nő azonban, aki a férjét vesztette el, a gyászév leteltéig nem köthetett új házasságot. Aki ennek ellenére a gyászydőszak vége előtt új házasságra lépett, immár *infamiát* szenvedett el.

Az Ulp. D. 3, 2, 11 (6 ad ed.) részletesen foglalkozik a megözvegyült nők újrահázasodásának szabályaival és az újrահázasodási tilalom alóli esetleges kivételekkel.

Ulp. D. 3, 2, 11, pr. – 1. (6 ad ed.)

„pr. *Liberorum autem et parentium luctus impedimento nuptiis non est.*

1. *Etsi talis sit maritus, quem more maiorum lugeri non oportet, non posse eam nuptum intra legitimum tempus collocari: praetor enim ad id tempus se rettulit, quo vir elugetur: qui solet elugeri propter turbationem sanguinis.*”

⁷³ Ulp. D. 3, 2, 10 (8 ad ed.).

A *principium* azt az alapelvet erősíti meg, amely szerint a gyermekek vagy szülők (és minden bizonnyal más rokonok) halálát követő gyászidőszak nem akadályozta az újraházasodást. Az elhunyt férj gyásza ezzel szemben házassági akadályt jelentett az özvegy számára. A továbbiakban Ulpianus arról tájékoztat, hogy még ha a férj olyan ember volt is, akit az ősi szokások szerint nem lett volna szükséges meggyászolni, a *praetor* ragaszkodott hozzá, hogy az özvegye ne házasodhasson újra a kötelező gyászév letelte előtt. Ennek a háttérében az állt, hogy a *praetor* biztosítani akarta az apa személyének egyértelműségét arra az esetre, ha a nőnek a gyászidőszak során gyermeke születne.

A *praetor* döntése mögött olyan eset állhatott, amikor a nő újraházasodását követően gyermeket szült, és vitára került sor annak kapcsán, hogy kit kell a gyermek apjának tekinteni. Hiszen amennyiben a nő az ősi szokásokra hivatkozva nem gyászolta meg férjét, és rövid időn belül új házasságot kötött, a gyászév hatodik hónapjától született gyermek apja mind az új, mind az előző férj lehetett a fogantatás vélelme alapján.

Az Ulp. D. 25, 4, 10 (24 ad ed.) foglalkozik annak szabályozásával, hogy mit kellett tenni, ha az özvegy férje halála után várandósnak vallotta magát. Ilyenkor az özvegynek 30 napon belül értesítenie kellett az érdekelt feleket, annak érdekében, hogy azok szabad nőket küldhessenek hozzá, hogy megvizsgálják és gondoskodjanak róla terhessége ideje alatt. Majd a várható szülés előtt 30 nappal is szólnia kellett az érdekelteknek, hogy ha személyesen jelen szeretettek volna lenni a szülésnél, vagy képviselőt szerettek volna küldeni, ezt megtehessek. A szabály azonban előfeltételezi, hogy a megözvegyült nő várandósnak vallja magát, ez pedig minden bizonnyal nem minden esetben állt fenn. Például amennyiben a nő terhessége rejthető volt, s azt nem vállalta fel, az ősi szokásokra hivatkozva új házasságot tudott kötni, amely után alapvetően az új férjet tekintették a gyermek apjának, amennyiben a fogantatás vélelme szerint ez lehetséges volt. Emellett fontos megemlíteni, hogy előfordulhatott olyan eset is, amikor a terhesség még annyira friss volt, hogy a nő maga sem tudott róla. Ennélfogva nem állt módjában az érdekelteket várandósságáról értesíteni, és jóhiszeműen kötött új házasságot, amelyből fakadóan ő maga sem tudhatta biztosan, ki a gyermek apja.

A leírtak alapján feltételezhető, hogy a *praetor* az egyik imént említett esetből fakadóan döntött úgy, hogy mindenképp ragaszkodik a gyászév megtartásához. Ez az elvárás pedig független volt attól, hogy az elhunyt férj élete során milyen ember volt. Így megfogalmazható, hogy főszabály szerint a *mos maiorum*ra tekintet nélkül minden férfi esetében ugyanúgy meg kellett várni a gyászév elteltét az apaság egyértelműségének érdekében.

Ulp. D. eod. 2.

„2. *Pomponius eam, quae intra legitimum tempus partum ediderit, putat statim posse nuptiis se collocare: quod verum puto.*”

Az előbbieket támasztja alá a szöveg folytatása is, amely szerint Ulpianus és Pomponius egyetértettek abban, hogy ha a nőnek gyermeke született, a gyászidőszak automatikusan véget ért, és az özvegy újraházasodhatott. Ez a megállapítás is alátámasztja azt az elgondolást, hogy a gyászév praktikus célja az volt, hogy az újszülött apjának személye ne legyen megkérdőjelezhető. Tehát amennyiben az özvegy gyermeket szült, a gyászidőszaka ezzel együtt véget is ért, hiszen ettől kezdve nem állt fenn az a probléma, ami eredendően az újraházasodási tilalmat indokoltta tette. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, vajon ez az engedmény csak azokra a nőkre vonatkozott-e, akiknek a férjét az ősi szokások szerint nem kellett volna meggyászolni, vagy minden özvegyre. Azonban tekintettel arra, hogy a gyermeküket világra hozott nőkre vonatkozó szabály külön szakaszban szerepel, valószínű, hogy az Ulp. D. 3, 2, 11, 2 (6 ad ed.) általános szabályt fogalmaz meg, amely minden özvegyre vonatkozik.

Ulp. D. eod. 3.

„3. *Non solent autem lugeri, ut neratius ait, hostes vel perduellionis damnati nec suspendiosi nec qui manus sibi intulerunt non taedio vitae, sed mala conscientia: si quis ergo post huiusmodi exitum mariti nuptum se collocaverit, infamia notabitur.*”

Ezt követően Neratius jogász véleménye olvasható, amely látszólag eltért az előbbiektől, hiszen ő azt hangsúlyozta, hogy egyes férfiakat nem volt szokás meggyászolni; az idézett szöveghely pedig elsősorban velük foglalkozik. A szöveg első felében foglaltak szerint ugyanis voltak bizonyos férfiak, akik társadalmi megítélésük, büntetésük vagy haláluk körülményei miatt nem voltak méltóak arra, hogy meggyászolják őket. Ide tartoztak az állam ellenségei, továbbá azok, akiket *perduellio* vádjában bűnösnek találtak, valamint azok is, akik felakasztották magukat. Ezen túlmenően általánosságban azok a férfiak is ebbe a körbe tartoztak, akik nem az életben való megfáradás miatt, hanem büntudatból vetettek véget az életüknek. Esetükben tehát a hagyományok szerint nem volt szokás a gyászév megtartása, erre utal a szövegben a *soleo* ige használata is.⁷⁴ Következtetve abból, hogy a fent említett személyeket nem találták a gyászra

⁷⁴ *Oxford Latin Dictionary* s. v. ‘soleo 1’. Ld. Plaut. *Amphit.* 261; 419; Plaut. *Pseud.* 612; Cic. *Brut.* 207; Verg. *Aen.* 7, 176; Tac. *Ann.* 12, 66; stb.

érdeemesnek, gondolhatjuk, hogy az ebbe a körbe tartozó férfiak özvegyeire a tízhónapos újraházasodási tilalom nem vonatkozik. Hiszen, ha ugyanazokról a *mos* alapján elítélendő férfiokról lenne szó, akikkel kapcsolatban az az 1. § már megállapította, hogy esetükben is meg kell tartani a gyászévet, látszólag felesleges lenne a rendelkezés megismétlése.

Ezzel szemben a szöveg második felében az áll, hogy az a nő, akinek a férje ilyen módon életét veszti, amennyiben új házasságot köt (a gyászév letelte előtt), *infamiát* fog elszenvedni. Így pedig a felvetés mégsem volt feltétlen ellentétes a korábbiakkal, hiszen utána Neratius következő mondatában már a bevett szokás hangzott el, miszerint, aki a gyászév ideje alatt újraházasodik, *infamiának* teszi ki magát.

A cikkely⁷⁵ ezen szakasza kiemeli, hogy azokról a nőkről rendelkezik, akiknek a férje „ilyen módon halt meg” („*huiusmodi*” – vö. Watson et al. fordításában „in this fashion”⁷⁶). Ennek nyomán felmerül, hogy vajon a gyászévre való kötelezés csupán azokra vonatkozik-e, akiknek a férje büntudatból vetett véget életének, nem tartoznak-e ide az imént felsorolt személyek (az állam ellenségei, árulásban bűnösnek találtak, az önakasztók) is. Hiszen bár a szöveg eleinte kétségkívül erről a négy kategóriáról ír, az első két kategória esetében nem egyértelmű, hogy vonatkozik-e rájuk az „ilyen módon halt meg” feltétel, mivel esetükben a gyászra való érdemtelenység nem haláluk módjával függ össze, hanem a római társadalom hozzájuk fűződő viszonyából fakad. Ettől függetlenül a kifejezés értelmezhető úgy is, hogy az „ilyen módon halt meg” arra vonatkozik, hogy halálukkor a fent említett kategóriák valamelyikébe tartoztak (például halálakor a férfi az állam ellensége volt). Ez az értelmezés szerint a házassági tilalom a fent említett valamennyi kategóriába tartozó férfi özvegyére vonatkozna, a korábbi értelmezés alapján viszont csak a büntudatból öngyilkosságot elkövetők és esetlegesen az önakasztók özvegyeire. Tekintettel arra, hogy a forrásban az említett személyek felsorolását követően kettőspont szerepel, az utóbbi értelmezés látszik helytállónak. Tehát a szöveg második felében megfogalmazott rendelkezés minden bizonnyal valamennyi felsorolt személyre vonatkozik.

Az eddigiekkel ellentétben azonban a szöveg 3. §-a többféleképpen is értelmezhető.

Véleményem szerint a vizsgált textus második mondatában foglaltak alapján megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a hagyományok nem kívánták volna meg a felsoroltak közé tartozó férfiak meggyászolását, a gyász megtartását esetükben is elvárták. Ezt bizonyítja, hogy ellenkező esetben az özvegyre ugyanolyan büntetést szabtak ki, mint hasonló esetben bármilyen más férfi özvegyére. Ezáltal megerősítést nyer továbbá, hogy nem pusztán a *mos* indokolta a gyász megtartását. A praktikus megfontolásból következően tehát minden bizonnyal azok

⁷⁵ Ulp. D. 3, 2, 11, 3 (6 ad ed.).

⁷⁶ WATSON (ford.), i. m.

esetében is meg kellett várni a gyászév elteltét, akik egyébként bármilyen oknál fogva nem érdemelték meg, hogy meggyászolják őket. Így valójában függetlenül attól, hogy az itt felsorolt férfiak és az Ulp. D. 3, 2, 11, 1 (6 ad ed.) -ben említettek azonos vagy eltérő személyi kört képeznek, megállapítható, hogy a gyászév megtartását minden esetben megkövetelték, elmaradása pedig *infamiát* vont maga után.

A szöveg eltérő értelmezése számos problémát vetne fel. Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a kérdéses § alapján egyes személyeket nem kellett meggyászolni, tehát a törvény rájuk nézve kivételt fogalmaz meg, akkor nem lenne *legitimum tempus*, amely megkezdődhetne, illetve eltelhetne. Ez alapján pedig az elemzett szöveg azt jelentené, hogy az özvegy újraházasodása élete végéig *infamiát* vonna maga után. Ez feltehetően nem lett volna összeegyeztethető sem a császárkor egyes törvényeivel,⁷⁷ sem az ókori társadalom realitásával⁷⁸. Emellett az intézkedés olyan szempontból sem tűnne indokoltnak, hogy a gyászra érdemtelenek özvegyei esetében a törvény a férfi személyéből fakadóan inkább engedményt, enyhítést fogalmazhatna meg, nem pedig éppen súlyosabb előírást. Továbbá ez az értelmezés azért sem látszik helytállónak, mert az *infamia* a gyásszal kapcsolatban annak a jogkövetkezménye, ha valaki a gyászidőn belül új házasságot kötött. Ha azonban egyes férfiak esetében nem számoltak volna *legitimum tempus*, ez automatikusan kizárta volna az *infamia* elszenvedésének lehetőségét is, hiszen nem kezdődött volna el az a gyászidőszak, amelynek tartama alatt az újraházasodás ilyen módon szankcionálható lett volna. Ezesetben pedig az Ulp. D. 3, 2, 11, 3 (6 ad ed.) második felében szereplő rendelkezés nem lenne értelmezhető.

Ulp. D. eod. 4.

„4. Notatur etiam "qui eam duxit", sed si sciens: ignorantia enim excusatur non iuris, sed facti. Excusatur qui iussu eius, in cuius potestate erat, duxerit, et ipse, qui passus est ducere, notatur, utrumque recte: nam et qui obtemperavit, venia dignus est et qui passus est ducere, notari ignominia.”

A továbbiakban a szöveg azzal foglalkozik, hogy az özvegy újraházasodása esetén pontosan ki szenved el *infamiát*. Az előző § alapján ugyanis a nő mindenképp *infamis* lesz, amennyiben maga házasságot köt. Azonban a 4. § szerint az is *infamiának* tette ki magát, aki elvette az

⁷⁷ Ld. *Lex Papia et Poppaea*.

⁷⁸ Mary Beard szerint nagyjából minden 50. születés vezetett az anya halálához, ezáltal kevés nő volt, aki megházasodhatott volna. Ennélfogva nem tűnt valószínűnek, hogy valaki, aki házasulandó korban volt, élete végéig nem köthetett új házasságot. Mary BEARD: *SPQR: A History of Ancient Rome*. London, Profile Books, 2015. 314.

özvegyet, feltéve, hogy tisztában volt a körülményekkel, tehát azzal, hogy a nő elhalt férjét még nem gyászolta meg. Továbbá amennyiben bármelyik fél annak a parancsára kötött házasságot, akinek a hatalmában volt, nem ő maga, hanem a hatalomgyakorlója vált *infamissá*.

A fentiek alapján tehát az tűnik ki, hogy főszabály szerint az özvegynak férje halála után minden esetben meg kellett tartania a kötelező gyászévet. Bár a vizsgált szöveg több helyen tesz arra utalást, hogy a *mos* szabályai szerint voltak ez a rendelkezés alól bizonyos kivételek, az 1. § arra enged következtetni, hogy a *praetor* döntése praktikus okokból felülírta ezeket a kivételt megfogalmazó rendelkezéseket. Eszerint bár a *mos* alapján egyes férfiak esetében az erkölcs nem kötelezte az elhunyt özvegyét a gyászév kivárására, a *praetor* ragaszkodása miatt ezekben az esetekben is végsősoron a főszabály érvényesült.

5. A fentiek megerősítése Paulusnál

A fent elemzett Ulpianus-szöveghez hasonlóan Paulus (Kr. u. II-III. sz.) is kitér a gyász szabályaira, köztük a gyász időtartamára a *Sententiarum libri V*-ben.

Paul. 1, 21, 6, 13

„*Parentes et filii maiores sex annis anno lugeri possunt, minores mense: maritus decem mensibus et cognati proximioris gradus octo. Qui contra fecerit, infamium numero habetur.*”

Eszerint: „A szülőket és a hat évnél idősebb gyermekeket egy évig lehet gyászolni, a fiatalabbakat egy hónapig, a férjet tíz hónapig és a vérrokonokat a legközelebbi fokon nyolcig. Aki ennek az ellenkezőjét teszi, az *infamis*nek számít.” Ez a rövid forrásidézet megerősíti, hogy a megözvegyült nőknek tíz hónapig kellett férjüket gyászolniuk, ez alól pedig a szöveg semmilyen kivételt nem említ. Csupán a főszabályt ismétli meg, miszerint *infamiát* szenved el az az özvegy, aki nem tartja meg a gyászévet.

6. Azok a személyek, akiket nem volt szokás meggyászolni

A források elemzését követően érdemes megnézni, pontosan kikről szól a vizsgált Digesta-szakasz, és miért pont ezeket a személyeket helyezi a szöveg előtérbe.

6.1. Az állam külső és belső ellenségei

Az Ulp. D. 3, 2, 11, 3 (6 ad ed.) elsőként a *hostes vel perduellionis damnati* említi mint gyászra érdemtelen személyeket⁷⁹, azaz az állam hagyományos értelemben vett ellenségeit, tehát akiknek a hazájával Róma háborút folytatott, és azokat, akiket *perduellio* vádjában elítéltek. Ahogy azt korábban már vizsgáltuk, az állam ügynevezett belső ellenségei voltak *perduellisek*, tehát mind a *hostes*, mind a *perduellionis damnati* esetében megállapítható, hogy a velük szembeni szigorú fellépést az állammal való ellenséges viszonyuk indokolta.

6.2. Bizonyos öngyilkosok, figyelembe véve az öngyilkosság okait és jogi következményeit

Amint fent láthattuk a Digesta szövege kiemeli, hogy azok sem érdemelték meg, hogy meggyászolják őket, akik nem életuntságból, hanem büntudatból követtek el öngyilkosságot, az özvegyükkel való házasság pedig infamált. Ebből következhet, hogy a másik esetben, tehát ha az öngyilkosság oka *taedium vitae* volt, a gyászév előírása vonatkozott az elhunyt özvegyére, a vele való házasság pedig (a gyászév letelte után) nem okozott *infamiát*, azaz az ily módon elhalt házastársára mindig is a gyász általános szabályai vonatkoztak. Ahhoz azonban, hogy a két indíték közti különbségtételt megérthessük, érdemes megvizsgálni a Digesta más textusait is.

Az öngyilkosság alapvetően olyan esetekben jelenthetett problémát, amikor az elhunyt halálához gazdasági hátrány vagy más kár fűződött. Ilyen volt például a vádlott, a katona vagy a rabszolga öngyilkossága, aki halála után nem tudta ellátni feladatait. Az Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.) szerint természetesen a rabszolgák is megsebezhették magukat⁸⁰, kárt tehettek magukban, azonban ilyenkor, ha a *servust* az ura gondozta, és ellátta sebeit, a rabszolgának meg kellett fizetnie neki a gyógyítás költségeit, bár igaz, hogy a *dominus* ezesetben valójában saját érdekében cselekedett, hisz minél előbb jobban lett a rabszolgája, annál előbb tudott ismét dolgozni neki.

⁷⁹ Marc. D. 11, 7, 35 (5 ad Dig.).

⁸⁰ Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.): „[...] licet enim etiam servis naturaliter in suum corpus saevire.”

Emellett számos Digesta-szöveg található az öngyilkosok utáni örökléssel, végrendeletük érvényességével kapcsolatban, ugyanis ezesetben fontos szempont volt, hogy az elhunytat mi motiválta arra, hogy véget vessen életének. Ennek az oknak a felderítése pedig azért volt jelentős, mert ettől függött az, hogy az örökösök megszerezhették-e a hagyatékot. A Digestában foglaltak alapján példaként, ha valakit őrizetbe vettek, a végrendelete nem vált azonnal érvénytelenné, hanem csak akkor lett érvénytelen, ha a császár visszajelzett, hogy végezzék ki az illetőt. Tehát, ha a fogvatartott a császár válasza előtt halt meg, a végrendelete érvényes maradt, kivéve, ha saját maga vetett véget az életének, ugyanis a törvények szerint, ha valaki azért végzett magával, hogy ne tudják elítélni, automatikusan érvénytelenné vált a végrendelete, hiába volt halálakor teljes jogú római polgár, mivel úgy értelmezték, hogy öngyilkossága tettének beismerő vallomása volt⁸¹. Azonban, ha valaki életuntságból, betegségének elviselhetetlensége miatt vagy a hírnév iránti vágyból végzett magával, mint egyes filozófusok, vagy természetes okból halt meg az ítélelhozatal előtt, érvényes maradt a végrendelete.⁸² Ugyanígy a katonák esetében, ha valaki katonai bűncselekményt követett el, és az emiatti büntudat okán követett el öngyilkosságot, végrendelete érvénytelenné vált, más ok esetében azonban érvényes maradt. Amennyiben pedig végrendelet nélkül halt meg, vérrokonai, hiányukban pedig hadteste örökölte vagyonát⁸³.

Az Ulp. D. 29, 5, 1, 23 (50 ad ed.) alapján, ha valaki nem azért lett öngyilkos, mert félt, hogy valamilyen büntetése kiderül (büntudatból), hanem életuntságból vagy elviselhetetlen fájdalmak miatt, akkor halálának módja nem akadályozta azt, hogy végrendeletét felbontsák és felolvassák (nem vált érvénytelenné). Ebből következtethetünk arra, hogy az öngyilkosság akkor jelentett problémát, ha ez a végrendelet érvényesülését vagy (vádoltak esetében) az igazságszolgáltatást akadályozta⁸⁴. Valószínűleg azért éppen ezek az esetek voltak kiemelkedőek, mert az öngyilkosság oka az öröklés és az ítélelhozatal kapcsán volt releváns tényező, hiszen ezáltal mások jogosan várt vagyoni gyarapodástól eshettek el. Például a büntudatból öngyilkosságot

⁸¹ Marci. D. 48, 21, 3 (1 de del.). Tiberius (Kr. e. 42 – Kr. u. 37) koráig csak az ítélettel járt együtt vagyonelkobzás, azonban miután rájöttek, hogy sokan az öngyilkosságba menekülve elkerülik az ítélettel járó következményeket, már a *confessio*, így a büntudatból elkövetett öngyilkosság is lehetővé tette a vagyonelkobzás alkalmazását. Ld. Andreas WACKE: *Der Selbstmord im römischen Recht und in der Rechtsentwicklung. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, vol. 97. Böhlau, 1980. 54. Példa a korábbiakban a jogkövetkezmények efféle elkerülésére: Val. Max. 9, 12, 7. Az öngyilkos utólagos elítélésére ld. pl. Tac. Ann. 3, 1–19.

⁸² Ulp. D. 28, 3, 6, 7 (10 ad Sab.); Ulp. D. 48, 9, 8 (8 ad disp.); Marci. D. 48, 21, 3, 7 (1 de del.). Filozófus efféle halálára ld. pl. Lukianosz *De morte Peregrini* 42. H. W. FOWLER (ford.), F. G. FOWLER (ford.). Oxford, Clarendon Press, 1949.; Továbbá arra is volt példa, hogy egyes filozófusok lázadásképp vetettek véget életüknek, hogy ezáltal is hangot adjanak politikai egyet nem értésüknek. Ld. Tac. Ann. 6, 26; Cass. Dio 58, 21, 4.

⁸³ Ulp. D. 28, 3, 6, 7 (10 ad Sab.).

⁸⁴ Flor. D. 38, 2, 28 (10 ad Inst.).

elkövető örökösei eleshettek hagyatékuktól, *crimen* esetén pedig a kincstár eleshetett az ítélethozatal esetén őt illető *poenától*.

Továbbá a Paul. D. 48, 19, 38, 12 (5 ad sent.) szerint azt a katonát, aki öngyilkosságot kísérelt meg, halálbüntetéssel sújtották, kivéve, ha a fent említett valamely okból (pl.: elviselhetetlen fájdalom) tette. Ebben az esetben becstelenség miatt le kellett szerelnie. Azonban úgy gondolták, hogy ha jó ok nélkül ártott magának, mindenképp büntetést érdemelt, hiszen úgy tartották, hogy aki magának nem kegyelmezett, másnak még kevésbé fog⁸⁵. A halálbüntetést jó ok híján csak azok esetében engedték el, akiknek magatartását italozás vagy tréfa okozta. Esetükben szolgálatváltást kellett kiszabni.

A Marci. D. 48, 21, 3, 1 (1 de del.) szövege alapján pedig, ha egy vádlott azért követett el öngyilkosságot, hogy az ítélet elől megmeneküljön, a vagyonát csak akkor kobozhatta el a kincstár, ha elítélése esetén az illetőt kivégezték vagy száműzték volna, ugyanis ezen büntetések esetében járt volna az utána fennmaradó vagyon a kincstárnak, egy egyszerű lopás esetében például nem sújtották volna a tolvajt ilyen büntetéssel. Azonban, ha halálbüntetésre vagy száműzésre ítélték volna a vádlottat, ha nem hal meg, elkobozhatták vagyonát, mintha valóban ítélet született volna, hiszen a vádlott öngyilkosságát beismerő vallomásként értelmezték. Ugyanebből az okból kifolyólag, ha a vádlott öngyilkosságot kísérelt meg, azonban nem járt sikerrel és életben maradt, tette más indok hiányában ugyanúgy beismerő vallomásnak felelt meg.⁸⁶

Összességében, ha valakit megvádoltak, és az ítélet elől menekülve végzett magával, a végrendelete érvénytelenné vált, vagyonát pedig a kincstár elkobozhatta. Ha azonban *taedium vitae*, elviselhetetlen fájdalom, betegség, gyász vagy szégyen vitte rá az öngyilkosságra, az elhunyt végrendelete érvényes maradt, és örökösei hozzájuthattak a hagyatékhoz.

A fentiek alapján megállapítható, hogy azokra, akik a rájuk váró ítélettől félve öngyilkosságot követtek el, úgy tekintettek, mint akik tettüket beismerve, büntudatból vetettek véget az életüknek. Éppen ezért, mivel magát az öngyilkosságot egyfajta beismerő vallomásnak ismerték el, az így elhunytakat úgy kezelték, mint akik elítélt bűnözőként haltak meg, és így más szabályok vonatkoztak gyászukra, mint azokéra, akiket más indok vitt rá az öngyilkosságra. Eszerint a *taedium vitae* (és minden bizonnyal a *mala conscientia*n kívül minden más indok) azért lehetett az öngyilkosság elfogadható oka, mert ezesetben a halál módja és indítéka nem befolyásolta az elhunytak az államhoz fűződő viszonyát, és ezáltal a státuszát,

⁸⁵ Marci. D. 48, 21, 3, 6 (1 de del.).

⁸⁶ Paul. D. 42, 2, 1 (56 ad ed.); WACKE i. m. 64.

valamint az utána való öröklés lehetőségét sem.⁸⁷ Az ókori Rómában ugyanis a *paterfamilias*nak nem csupán élete során, hanem bizonyos értelemben a halála után is gondoskodnia kellett a hatalma alá tartozókról⁸⁸, ezzel az elvvel pedig szembe ment, ha öngyilkosságának indoka miatt a hatalomalattijai nem örökölhettek utána.

6.3. *Suspendiosi*, azaz azok, akik magukat felakasztották

A gyászra érdemtelenek közé sorolja a forrás a *suspendiosit*, azaz azokat is, akik felakasztották magukat. Bár maga a forrásszöveg előbb említi a fentieket, és csak utánuk nevezi meg azokat, akik büntudatból követtek el öngyilkosságot, az elemzés szempontjából érdemes az előbbit később vizsgálni, hiszen megállapítható, hogy az öngyilkosok haláluk utáni megítélése alapvetően a tettük hátterében álló okon múlt. A szöveg azonban arra utal, hogy azok esetében, akik akasztással követtek el öngyilkosságot, az arra indító ok nem volt vizsgálendő, és ezen elhunytak esetében az öngyilkosság okától (*taedium vitae*, *mala conscientia* stb.) függetlenül, pusztán a halál módja miatt érvényes volt rájuk a szabályozás, ezáltal kivételt képezve az eredeti rendelkezések alól. A továbbiakban azt fogom elemezni, hogy pontosan mit is jelent a *suspendiosi* mint kategória és hogy az öngyilkosság ezen módja miért képezhetett kivételt az *infamia* szabályozását illetően.

A *suspendiosi* a *suspendiosus*⁸⁹ melléknév többesszámú alakja, amely azokra a személyekre utal, akik felakasztották magukat. Ezt igazolja, hogy ugyanez a jelentéstartalom megtalálható a főnévi (*suspendium*⁹⁰) és igei (*suspendo*⁹¹) alak kapcsán is. Bár a *suspendo* igével kapcsolatban felmerülhet a kérdés, vajon az akasztással kivégzettekre is vonatkozik-e a *suspendiosi* kifejezés, hiszen a *suspendo* igének van ilyen jelentéstartalma is⁹², mivel a melléknévi és főnévi alak esetében ilyen jelentés nem található, és az elemzett szövegben a melléknévi alak szerepel, megállapítható, hogy a vizsgált kontextusban minden bizonnyal kizárólag azokat értjük *suspendiosi* alatt, akik magukat felakasztották, az akasztással kivégzettek nem tartoznak ide.

Wacke ezen túlmenően vitatja, hogy a rómaiak ismerték volna az akasztást mint kivégzési módszert.⁹³ Érvelésének alapját az képezte, hogy Mommsen sem sorolta fel az akasztást a kivégzés fajtái között *Römisches Strafrecht* című művében. Ennélfogva Wacke úgy gondolta,

⁸⁷ Wacke is ezt a gondolatmenetet támasztja alá, bár ő a Marci. D. 48, 21, 3, 7 (1 de del.) alapján a *conscientia criminis* használja.

⁸⁸ BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér: *Római jog*. Harmadik kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984. 280.

⁸⁹ *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'suspendiosus 1a'; FINÁLY s. v. 'suspendiosus 1'.

⁹⁰ *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'suspendium 1'; FINÁLY s. v. 'suspendium 1'.

⁹¹ *Oxford Latin Dictionary* s. v. 'suspendo 3b'.

⁹² FINÁLY s. v. 'suspendo 1A'.

⁹³ WACKE i. m. 43.

hogy a Digesta rendelkezéseit interpolálták.⁹⁴ Eszerint ahol a Digestában az akasztás szerepel mint büntetés, ott eredetileg keresztre feszítés állt, azonban a kereszténység térnyerésével a keresztre feszítést mint büntetési nemet eltörölték, és helyette vezették be az akasztásos kivégzést. Így szerepelhet az akasztás büntetésként a Digestában több helyen is annak ellenére, hogy eredetileg nem alkalmazták ezt a kivégzési módot.⁹⁵

Az akasztásos öngyilkosság elhatárolása alapján következtethetjük, hogy az öngyilkosságnak több módja is ismert volt az ókori Rómában, azonban ezek közül valamilyen oknál fogva az akasztás kitűnt. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy mind az ókori görög, mind az ókori római kultúrában az akasztás a halál szégyenletes és elítélendő módjának számított.⁹⁶ Ezt a feltételezést igazolja, hogy Vergilius is iszonyodva említi meg⁹⁷, míg az öngyilkosság egyes módjai, például a kardba dőlés kifejezetten méltóságteljes halálnak számított. Ennek hátterében az állt, hogy a közvélekedés szerint, aki felakasztotta magát nem halt meg igazán, mivel a lelke nem tudott a testéből eltávozni, és ezáltal a holtteste tisztátalan maradt. Wacke szerint példaként Júdás is azért az akasztás mellett döntött, amikor elhatározta, hogy öngyilkos lesz, mert ezzel is azt fejezte ki, hogy árulása miatt méltatlannak tartotta magát.⁹⁸ Az akasztásos öngyilkosság általános elítélését támasztja alá egy Umbriában fennmaradt okirat is, amely kizárta, hogy egyes személyek, köztük az önakasztók is olyan alapítványt hozzanak létre, amely sírhelyük létesítését és hosszú távú fenntartását biztosítaná.

Hoffmann Zsuzsanna emellett Az ókori öngyilkosság kérdéseiről című tanulmányában azon az állásponton volt, hogy akik felakasztották magukat, az állam hazaárulásért elítélt ellenségei (*perduellionis damnati*) voltak, akiknek tettét (mind a hazaárulás, mind az akasztással elkövetett öngyilkosság tekintetében) annyira elítélendőnek találták, hogy még az emléküket is el akarták felejteni. Ez az állítás azonban megkérdőjelezhető, mivel az öngyilkosság ezen módját bárki választhatta, még ha ez nem is volt valószínű, tekintettel az ezt övező negatív társadalmi visszhangra. Továbbá kérdéses, miért említené a Digesta-szöveg külön a hazaárulásért elítélteket és azokat, akik felakasztották magukat, amennyiben a két kategória valójában fedte egymást.

Mindenesetre az önakasztás negatív megítéléséből következtethető, hogy az ily módon elhunytak haláluk szégyenletes módja miatt váltak a gyászra érdektelenné. Éppen ezért a

⁹⁴ Theodor MOMMSEN: *Römisches Strafrecht*. Lipcse, Duncker & Humblot, 1899. 921.

⁹⁵ Ld. Ulp. D. 48, 13, 7 (7 de off. proc.); Call. D. 48, 19, 28, 15 (7 de cog.); Paul. D. 48, 19, 38, 1-2 (5 ad sent.).

⁹⁶ HOFFMANN Zsuzsanna: Az ókori öngyilkosság kérdéséhez. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica Et Politica*. 2016. 16–31.; WACKE i. m. 42.

⁹⁷ VERGILIUS: *Aeneis*. 12, 593–603.

⁹⁸ Vö. Mt. 27:5; WACKE i. m. 44.

magukat felakasztók esetében nem volt szükség az öngyilkosság okának feltárására, hiszen maga a halál módja annyira becstelennek számított, hogy az így elhalt férfit amiatt már mindenképp érdemtelennek tekintették volna.⁹⁹ Ezt támasztja alá az is, hogy a Digesta szövegében a *suspendiosi*, mint kategória előbb szerepelt, mint azok, akik büntudatból öngyilkosságot követtek el. Tehát bár a Digesta számos textusa alapján releváns tényező volt, hogy mi indította az illetőt az öngyilkosságra, hiszen alapvetően ez határozta meg a társadalmi megítélését, és ezáltal a gyászára vonatkozó szabályokat is, az öngyilkosság ezen módja esetén a Digestában foglalt szigorítások (vagyonelkobzás, végrendelkezési képesség elvesztése) mindenképp vonatkoztak rájuk és ezáltal családjukra is.

7. A gyászra való érdemtelenség és az újraraházasodás lehetőségének kapcsolata

A Digesta-szöveg alanyainak vizsgálatát követően érdemes megnézni, milyen kapcsolatban áll az, hogy a vizsgált személyek megérdemlik-e a gyászt azzal, hogy a haláluk után az özvegyükkel lehet-e házasságot kötni, és ha igen, mikor.

Az egyértelműen látszik, hogy azok, akik nem büntudatból, hanem életuntságból vagy más oknál fogva vetettek véget az életüknek, ugyanúgy megérdemelték a gyászt, mint azok, akik természetes halált haltak vagy a csatamezőn estek el. Így esetükben özvegyeikre mindenképp a gyász általános szabályai vonatkoztak. Az ilyen férfiak özvegyei a gyászidőszak leteltét követően újraraházasodhattak.

Kérdéses azonban, mi a helyzet a paragrafusban említett többi személyi körrel: az állam ellenségeivel (*hostes*), a *perduellis* személyekkel, azokkal, akik felakasztották magukat, valamint azokkal, akik más módon, de büntudatból követtek el öngyilkosságot. Esetükben kimondható, hogy a gyászra érdemtelen személyekről beszélünk, azonban az már az adott korszaktól függ, hogy ez hogyan hatott az özvegyeik újraraházasodására.

Minden bizonnyal eredetileg azokat, akik *huiusmodi* távoztak, tehát halálukkor a fent említett kategóriák valamelyikébe tartoztak nem volt szükséges meggyászolni. Az ilyen férfiak özvegyei akár azonnal új házasságot is köthettek. Azonban az apaság vélelmével kapcsolatban felmerülő problémák miatt a későbbiekben a *praetor* úgy határozott, hogy esetükben is szükséges a gyászév kivárása. Innentől kezdve a gyászra való érdemtelenségük nem alapozott meg engedményt az özvegyeikre nézve.

⁹⁹ Henry Gabriel MIGAULT: *Eight historical dissertations on suicide, chiefly in reference to philosophy, theology, and legislation*. Heidelberg, 1856. 207; WACKE i. m. 43.

Az eddigiek összegzése az alábbi táblázatban látható.

	Gyász a <i>mos</i> szabályai szerint	<i>Nuptiae</i> korábban	Gyász a <i>praetor</i> rendelkezése szerint	<i>Nuptiae</i> a forrás keletkezésekor
Az állam ellensége	nincs	azonnal	van	a gyászév letelte után
<i>Perduellis</i> személy	nincs	azonnal	van	a gyászév letelte után
Aki felakasztotta magát	nincs	azonnal	van	a gyászév letelte után
Aki életuntság miatt követett el öngyilkosságot	van	a gyászév letelte után	van	a gyászév letelte után
Aki büntudatból követett el öngyilkosságot	nincs	azonnal	van	a gyászév letelte után

8. Az újrَاهázasodás szabályozását befolyásoló további szempontok

Ahogy a korábbiakban megállapításra került, a forrásszöveget tévesen úgy is lehetne értelmezni, hogy ha az említett férfiak özvegyei új házasságot kötöttek, mindenképp *infamiát* szenvedtek el, nemcsak a gyászra meghatározott idő során. A fent említetteken túl azonban más tényezők is azt bizonyítják, hogy valószínűtlen lenne a forrásszöveg olyan értelmezése, amely alapján a gyászra érdemtelen férfiak özvegyei semmiképp sem házasodhattak volna újra. Ezeket a további szempontokat fogom a következőkben megvizsgálni.

8.1. A gyászra érdemtelen személyek özvegyeinek újrَاهázasodása a *lex Iulia de maritandis ordinibus* és a *lex Papia Poppaea* vonatkozásában

Elsőként azt fogom körül járni, hogy a gyászra érdemtelen személyek özvegyeinek újrَاهázasodása milyen kapcsolatban állt egyes a római házasságot szabályozó és ösztönző törvényekkel. E körben a *lex Iulia de maritandis ordinibus* (Kr. e. 18), valamint a *lex Papia Poppaea*at érdemes áttekinteni (Kr. u. 9).

A *lex Iulia de maritandis ordinibus* egy Augustus által hozott, a római polgárok házasodását szabályozó törvény volt. Egyfelől a törvény kimondta, hogy a szenátorok *libertinákkal*,

valamint színésznőkkel nem házasodhattak, és ugyanígy egy szenátor lánya sem köthetett házasságot *libertinusszal* vagy színésszel.¹⁰⁰ Másrészt pedig a törvény az öröklés szabályait is rögzítette az elhalt *suusainak* családi helyzetétől függően.¹⁰¹ Eszerint, ha egy férfi 25 és 60, egy nő pedig 20 és 50 éves kora közt nem élt házasságban (és a nőnek nem volt legalább három, illetve négy gyermeke attól függően, hogy szabadnak született, vagy később szabadították fel¹⁰²), végrendeleti úton nem örökölhettek.

A törvény szövegéből látszik, hogy a jogalkotó elsődlegesen a magasrangú családok gyermekeit célozta, hiszen alapvetően a szenátori és lovagi családok esetében volt jellemző a nagymértékű hagyaték hátrahagyása. Elsősorban tehát őket szerette volna arra ösztönözni, hogy törvényes házasságot kössenek.¹⁰³ Ennek a hátterében az állhatott, hogy a házasságból születő gyermekek száma egyre csökkent a társadalom valamennyi rétegében, de különösen a szenátori és a lovagi osztályban,¹⁰⁴ akik a hadsereg és a közigazgatás nagyrésztét kitették.¹⁰⁵ Ezáltal viszont meggyengült egyes arisztokrata családok helyzete, hiszen törvényes gyermek hiányában a hagyaték idővel visszaszállt volna a *fiscusra*, vagy felaprózódott volna a távolabbi rokonság körében. Az uralkodónak azonban az állt érdekében, hogy minél erősebb arisztokrata réteg támogassa, ehhez pedig biztos, hosszú távon fennálló családokra volt szükség. Emellett azonban a törvény nemcsak a szenátorokra vonatkozott (bár esetükben további korlátozásokat jelentett¹⁰⁶), hanem minden olyan római polgárra, akinek a hírnevén nem esett csorba.¹⁰⁷

Alapvetően ebből is következhetett az, hogy az olyanokkal való házasságot a törvény ellenezte, akik valamiért rossz hírnévvel rendelkeztek, és közéjük tartoztak azok is, akik *infamiát* szenvedtek el.¹⁰⁸ Eszerint az *infamis* személyekkel kötött házasság nem volt érvénytelen, viszont nem mentesítette a feleket a törvény büntetése alól: nem örökölhettek, mivel úgy

¹⁰⁰ Paul. D. 23, 2, 44 (1 ad leg. Iul. et Pap.); Ulp. 13, 1.

¹⁰¹ Ulp. 16, 1–4.

¹⁰² A törvény alól kivételt képeztek tehát a háromgyermekes *ingenuák*, illetve a négygyermekes *libertinák*.

¹⁰³ Judith EVANS-GRUBBS: Singles, Sex and Status in the Augustan Marriage Legislation. In: Sabine R. HUEBNER (szerk.), Christian LAES (szerk.): *The Single Life in the Roman and Later Roman World*. Egyesült Királyság, Cambridge University Press, 2019. 114.

¹⁰⁴ Ennek okait lásd: Richard I. FRANK: Augustus' Legislation on Marriage and Children. *California Studies in Classical Antiquity*, vol. 8. (1975) 43.

¹⁰⁵ James A. FIELD, Jr.: The Purpose of the Lex Julia et Papia Poppaea. *The Classical Journal*, vol. 40., no. 7. (1945) 399.

¹⁰⁶ A törvény tiltotta, hogy egy szenátor *libertinát* vegyen feleségül, míg más szabadon születettek esetében ilyen korlátozás nem állt fenn tekintettel arra, hogy az arisztokraták körében jelentősen kevesebb volt a házasulandó korú nő, mint a férfi. Ld. Cass. Dio 54, 16, 2; Cels. D. 23, 2, 23 (30 ad Dig.).

¹⁰⁷ Ulp. 13, 2; EVANS-GRUBBS i. m. 114.; William SMITH: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, John Murray, 1875. s. v. 'infamia'.

¹⁰⁸ Paul. D. 23, 2, 44, 8 (1 ad leg. Iul. et Pap.).

kezelték az ilyen házasságban élőket, mint a házasulatlanokat, hiszen méltatlan házasságot kötöttek.¹⁰⁹

Ezen túlmenően a *lex Iulia de maritandis ordinibus* engedményről is rendelkezett: az özvegyeknek egy évig (itt már tizenkét hónap), az elváltaknak pedig hat hónapig nem volt kötelező újraházasodnia. Ha tehát egy nő *paterfamilias*a éppen akkor hunyt el, amikor a nő a férjét gyászolta, vagy a válása utáni időszakban járt, örökölhett. Ezt leszámítva azonban, ha a törvény által meghatározott életkori sávba tartozott, valamint nem volt már három, illetve négy gyermeke, nem juthatott hozzá az örökségéhez.

Bár a *lex Iulia de maritandis ordinibus* előtt is előírták az özvegyekre nézve a tízhónapos gyászidőszak megtartását, az újraházasodásra ritkán kötelezték azokat, akik elhunyt férjükre való tekintettel nem szerettek volna új házasságot kötni.¹¹⁰ Különösen esetükben volt felháborító a törvény azon rendelkezése, hogy az özvegyeknek mindössze tíz hónap leteltével újra kellett házasodniuk. Valószínűleg az ebből fakadó negatív visszhang miatt is hosszabbította meg a gyászidőszakra vonatkozó engedményt a *lex Papia Poppaea*, a későbbiekben (Kr. u. 320) pedig I. Constantinus teljesen eltörölte a *caelibes*re és *orbira* vonatkozó hátrányos törvényi megkülönböztetést.¹¹¹

A másik jelentős házassági törvény a nem sokkal később kiadott *lex Papia Poppaea* volt, amely a *lex Iulia de maritandis ordinibus* korlátozásait részben kiterjesztette: ettől kezdve a gyermektelen házasokat is pönalizálta, akik csak a rájuk eső hagyaték felét szerezhették meg.¹¹²

Az egymás javára végrendelkező házastársak pedig csak az őket megillető hagyaték tizedét örökölhették.¹¹³ Augustus döntését az indokolhatta, hogy bár a népesség száma láthatóan növekedett a korábbi törvény kiadását követően, elegendő gyermek továbbra sem született.¹¹⁴

A *lex Papia Poppaea* azonban engedményekről is említést tett. Ahogy korábban is megállapításra került, meghosszabbította a fent említett időszakokat: az özvegyek férjük halálát követően két évig élveztek mentességet az újraházasodás kötelezettsége alól, az elváltak pedig egy évig és hat hónapig.¹¹⁵ Emellett az új törvény rendelkezése alapján amennyiben egy nő

¹⁰⁹ Thomas. A. J. MCGINN: Concubinage and the Lex Iulia on Adultery. *Transactions of the American Philological Association* (1974-2014), vol. 121. (1991) 335.; William SMITH: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, John Murray, 1875. s. v. 'infamia'.

¹¹⁰ Példa arra, hogy egy nő *univira* szeretett volna maradni: Emily A. HEMELRIJK: *Women and Society in the Roman World. A Sourcebook of Inscriptions from the Roman West*. New York, Cambridge University Press, 2021. 279; 307. Mindkét eset azt bizonyítja, hogy az elit sem tartotta be feltétlen a törvényeket, és egyes özvegyek számára elhalt férjük tisztelete fontosabb volt, mint hogy a házassági törvények elvárásainak megfeleljenek.

¹¹¹ EVANS-GRUBBS i. m. 114.

¹¹² Gai. II, 111; II, 286-286a.

¹¹³ Ulp. 15, 1-3.

¹¹⁴ FIELD, Jr. i. m. 403.

¹¹⁵ Ld. Ulp. 14, 1; EVANS-GRUBBS i. m. 107., 114.

megözvegyült vagy elvált, és legalább egy gyermeke volt, a *lex Iulia de maritandis ordinibus* szabályai, azaz házasulandó korban a házasságra való kötelezés, nem vonatkoztak rá.¹¹⁶ Eszerint az egygyermekes özvegyek akkor is megszerezhették a rájuk eső örökrészt, ha annak ellenére, hogy 20 és 50 év között jártak, nem házasodtak újra a gyászidőszak (ez esetben már két év) leteltével. Ennek a rendelkezésnek a kapcsán azonban felmerül, vajon mikortól számított valaki egygyermekes anyának: a gyermek élve születésétől, vagy csupán akkor, ha a gyermek elért már egy bizonyos életkort. Az élve születetteknek ugyanis kevesebb mint fele érte csak el a tízéves kort¹¹⁷, sok gyermek pedig az egyéves kort sem érte meg.¹¹⁸

Az *Epitome Ulpian*ban foglaltak alapján ahhoz, hogy egy gyermek ‘számítson’, és ezáltal a szülők egymástól örökölni tudjanak, egy gyermek esetén el kellett érnie a *pubertast* (fiúk esetében 14, lányok esetében 12 éves kort), két gyermek esetén mindkét gyermeknek be kellett töltenie a harmadik életévét, három gyermek esetén pedig mindhárom gyermeknek meg kellett érnie a keresztelője napját.¹¹⁹ Ebből következtethető, hogy az az özvegy, akinek gyermeke megérte a 14, illetve 12 éves kort, egygyermekes anyának számított, és ezáltal nem kötelezték férje halála után, hogy új házasságot kössön.¹²⁰

Ugyanakkor tekintve, hogy előfordulhatott olyan eset, amikor egy házasulandó korban levő nő gyermektelenül özvegyült meg (vagy egyetlen gyermeke nem érte meg a *pubertast*), alapvetően ellentétes lett volna az augustusi házassági törvényekkel, ha az özvegy nem házasodik újra.

Ennélfogva a *Digesta*-forrás olyan értelmezése, amely szerint a gyászra érdemtelen férfiak özvegyei férjük halálát követően életük végéig nem köthettek méltó házasságot azért sem látszik reálisnak, mert ebben az esetben lehetetlen lett volna számukra, hogy eleget tegyenek a törvény rendelkezéseinek. Ugyanis a megözvegyült nő és (ha helyzetét ismerte) az új férje is *infamiát* szenvedtek volna el a házasságkötés által, így pedig ugyanúgy nem tudtak volna végrendeleti úton örökölni mintha a nő egyáltalán nem kötött volna új házasságot. A nők egy csoportjának efféle ellehetetlenítése azonban ellentétes lett volna a házassági törvények céljával, hiszen azok éppen azt követelték meg, hogy aki tehette, méltó házasságban éljen és e házasságban gyermeket vállaljon. Ebből fakadóan a vizsgált törvények ezen özvegyek esetében is azt írták elő, hogy amennyiben nem volt már a törvényben meghatározott számú gyermekük,

¹¹⁶ EVANS-GRUBBS i. m. 114.

¹¹⁷ BEARD i. m. 316.

¹¹⁸ Ehhez ld. Mary Beard állítását a BBC által 2012-ben készített „Meet The Romans” c. dokumentumfilmben (Episode 3).

¹¹⁹ Ulp. 16, 1a; EVANS-GRUBBS i. m. 115.

¹²⁰ A törvény azonban nem vette figyelembe a természetes okokból gyermektelen házasok esetét.

a gyászidőszak leteltét követően ugyanúgy kössenek új házasságot, mint azok, akiknek a korábbi férje nem tartozott a gyászra érdemtelenek körébe.

8.2. A szülés általi halálozás mint az újrَاهázasodás szabályozását befolyásoló tényező

Az említett házasságot szabályozó *lex*eken túl azonban más tényezők, köztük az ókori társadalom realitása is azt bizonyítja, hogy valószínűtlen lenne, hogy a gyászra érdemtelen férfiak özvegyei egyáltalán nem házasodhattak újra.

Míg elmondható, hogy a férfiak többsége a harcmezőn esett el, az időskor előtt a nőkre a szülés jelentett hasonló veszélyt. Egyes statisztikák szerint minden 50. nő vesztette életét a szülés során, és minél fiatalabb volt valaki, annál nagyobb kockázatot jelentett számára a gyermekvállalás.¹²¹ Erre való tekintettel valószínűsíthető, hogy különösen békés időszakokban kevesebb házasulandó korú nő volt, mint férfi¹²², emiatt pedig feltehetően ösztönözték az özvegyeket (kifejezetten a fiatal, még szülésre alkalmas nőket), hogy a gyászév elteltével kössenek új házasságot. Kiváltképp valószínű, hogy ez a felfogás jellemző volt Augustus korára, hiszen Augustus a fentebb vizsgált szigorító törvényekkel is azt akarta elérni, hogy a házasulandó korban levő férfiak és nők törvényes házasságban éljenek. Éppen ezért nehezen elképzelhető, hogy valaki, aki fiatalkorában megözvegyült, élete végéig nem házasodott újra. Ebből következtetve is valószínűsíthető, hogy a gyászidőszak leteltével minden özvegyet arra ösztönöztek, hogy újrَاهázasodjon. Azok az özvegyek, akiknek a férje nem érdemelte meg a gyászt pedig legfeljebb elhalt férjük rossz híre miatt köthettek nehezebben új házasságot.

¹²¹ BEARD i. m. 314.; Ehhez ld. továbbá Mary Beard állítását a BBC által 2012-ben készített „*Meet The Romans*” c. dokumentumfilmben (Episode 3).

¹²² Cass. Dio 54, 16, 2; GARDNER i. m. 51–56.; Peter A. BRUNT: *Italian Manpower*. Oxford, Clarendon Press, 1971. 151.; G. FABRE: Remarques sur la vie familiale des affranchis privés aux deux derniers siècles de la république; problèmes juridiques et sociologiques. *Annales du Colloque 1971 sur l'Esclavage*. Párizs (1971) 166. (Fordítás Deepl segítségével.)

9. Végkövetkeztetések

A dolgozatban vizsgált kérdés arra vonatkozott, hogy a gyászra érdemtelen férfiak halálát követően özvegyeiknek meg kellett-e várniuk a gyászév elteltét ahhoz, hogy új házasságot köthessenek anélkül, hogy *infamissá* váljanak. A kérdésre adható válasz attól függ, hogy melyik kort vizsgáljuk.

Az ellenségek, a *perduellisek*, az önakasztók és a büntudatból öngyilkosok esetében a *mos* szabályai szerint nem volt szükséges a gyász megtartása. Valószínűsíthető tehát, hogy a préklasszikus korig, a *praetor* beavatkozását megelőzően ezeknek a férfiaknak az esetében nem volt szükséges megvárni a gyászév leteltét ahhoz, hogy az özvegy újabb házasságra léphessen. Az azonban biztos, hogy a klasszikus korban már nem tettek ilyen módon megkülönböztetést, mivel az apa személyének biztosítása fontosabbá vált. Ettől kezdve, ennek érdekében normatív eszközökkel ki is kényszerítették a gyász megtartását. Feltehetően éppen azért is volt szükség ezen rendelkezés rögzítésére, hogy egyértelmű legyen: a *mos* már nem biztosított felmentést. Mindebből következik, hogy a klasszikus kortól kezdődően ezekre az özvegyekre nézve is ugyanúgy a főszabály érvényesült, mint minden más özvegy esetében. Eszerint az özvegyeknek férjük halála után meg kellett várniuk a gyászidőszak elteltét, és csak ezt követően házasodhattak újra, ellenkező esetben *infamiát* szenvedtek volna el.

A kivételszabály eltörlése tehát nem jelentette azt, hogy ezen özvegyek esetében ne számoltak volna *legitimum tempust*, újránházasodásuk pedig így mindenképp *infamiát* vont volna maga után. Épp ellenkezőleg: ettől kezdve a gyással kapcsolatos elvárás és a szankció tekintetében is ugyanaz vonatkozott rájuk, mint minden más özvegyre. Csupán a tíz-, majd tizenkéthónapos gyászidőszakot kellett megvárniuk, és ezt követően új életet kezdhettek, hátrahagyva egykori, kétes hírnévnek örvendő férjük emlékét.

10. Felhasznált irodalom

Mary BEARD: *SPQR: A History of Ancient Rome*. London, Profile Books, 2015.

BRÓSZ Róbert – PÓLAY Elemér: *Római jog*. In: BRÓSZ Róbert (szerk.). Harmadik kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó, 1984.

Peter A. BRUNT: *Italian Manpower*. Oxford, Clarendon Press, 1971.

CICERO: *Defence Speeches*. D. H. BERRY (ford.). New York, Oxford University Press, 2000.

Percy E. CORBETT: *The Roman Law of Marriage*. Oxford, Clarendon Press, 1930.

Magyar Katolikus Lexikon. In: DIÓS István (főszerk.), VICZIÁN János (szerk.). Budapest, Szent István Társulat, 1993-2014.

Alfred ERNOUT – Antoine MEILLET: *Dictionnaire étymologique de la langue Latine*. Párizs, Klincksieck, 2001.

Judith EVANS-GRUBBS: Singles, Sex and Status in the Augustan Marriage Legislation. In: Sabine R. HUEBNER (szerk.), Christian LAES (szerk.): *The Single Life in the Roman and Later Roman World*. Egyesült Királyság, Cambridge University Press, 2019.

Georges FABRE: Remarques sur la vie familiale des affranchis privés aux deux derniers siècles de la republique; problèmes juridiques et sociologiques. *Annales du Colloque 1971 sur l'Esclavage*. Párizs (1971).

James A. FIELD, Jr.: The Purpose of the Lex Julia et Papia Poppaea. *The Classical Journal*, vol. 40., no. 7. (1945).

FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Akadémia Kiadó, 2002.

FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013. Tizennyolcadik, átdolgozott és bővített kiadás.

Richard I. FRANK: Augustus' Legislation on Marriage and Children. *California Studies in Classical Antiquity*, vol. 8. (1975).

GAÁL László (ford.): *Római naptár. Fasti*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.

Jane F. GARDNER: *Women in Roman Law and Society*. Bloomington-Indianapolis, Indiana University Press, 1991.

Oxford Latin Dictionary. In: Peter G. W. GLARE (főszerk.). Oxford, Clarendon Press, 1968.

James GROUT: *The Roman Calendar*. Chicago, University of Chicago, 2023.

Latin-Magyar Szótár. In: GYÖRKÖSY Alajos (főszerk.). Budapest, Akadémia Kiadó, 1970. Negyedik, átdolgozott kiadás.

HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest, Neumann Kht., 2004.

Emily A. HEMELRIJK: *Women and Society in the Roman World. A Sourcebook of Inscriptions from the Roman West*. New York, Cambridge University Press, 2021.

HOFFMANN Zsuzsanna: Az ókori öngyilkosság kérdéséhez. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica Et Politica*. 2016. 16–31.

Henri HULOT (ford.): *Les cinquante livres du Digeste ou des Pandects de l'empereur Justinien*. Párizs, 1803.

Max KASER: *Das römische Zivilprozessrecht*. München, C. H. Beck, 1996. II. kiadás.

Ernst LEVY – Ernst RABEL: *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*. Weimar, H. Böhlau, 1929.

Thomas. A. J. MCGINN: Concubinage and the Lex Iulia on Adultery. *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)*, vol. 121. (1991).

Dwayne MEISNER: The Evolution of the Roman Calendar. *Past Imperfect*, vol. 15. (2009).

Henry Gabriel MIGAULT: *Eight historical dissertations on suicide, chiefly in reference to philosophy, theology, and legislation*. Heidelberg, 1856.

Theodor MOMMSEN: *Die römische Chronologie bis auf Caesar*. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1859.

Theodor MOMMSEN: *Römisches Strafrecht*. Lipcse, Duncker & Humblot, 1899.

Carl Eduard OTTO (ford.): *Das Corpus Juris Civilis*. Lipcse, 1830–1833.

PÓKECZ KOVÁCS Attila: Korruptió az ókori római köztársaság vezetői körében: a Verres elleni perek. *Miskolci Jogi Szemle* 2021/5. (3. különszám). 445–448.

Thesaurus Linguae Latinae. In: Josine SCHRICKX (szerk.). München, Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1894-től napjainkig.

Samuel P. SCOTT (ford.): *The Digest or Pandects of Justinian*. Cincinnati, 1932.

William SMITH: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London, John Murray, 1875.

Tristan S TAYLOR: *Aspects of Infamia*. University of Tasmania, 2006.

Andreas WACKE: Der Selbstmord im römischen Recht und in der Rechtsentwicklung. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, vol. 97. Böhlau, 1980.

Alan WATSON (ford.): *The Digest of Justinian*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1998.

ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.